

کتابشناسی آثار جلال الدین دوانی

نوشته رضا پورجوادی

از جلال الدین محمد دوانی، حکیم پر آوازه قرن هشتم هجری (۹۰۸-۸۳۰ ق)، بیش از هشتاد اثر بر جای مانده است. این آثار در زمینه‌های مختلفی از جمله کلام، فلسفه، عرفان، اخلاق و سیاست، تفسیر، فقه و اصول فقه گسترده است. قدیمترین منبعی که فهرستی از آثار او را به دست می‌دهد مجالس المؤمنین، تألیف قاضی نورالله شوشتری (متوفی ۱۰۱۹ ق)، است که در آن ۴۶ اثر دوانی معرفی شده است (ج ۲، ص ۲۲۹-۲۲۱). کشف الظنون حاجی خلیفه نیز از دیگر منابع قدیمی است که بسیاری از آثار دوانی را معرفی کرده است. در میان منابع متأخر، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تألیف آقا بزرگ تهرانی و نیز ریحانه الادب، تألیف محمدعلی مدرّس تبریزی (ج ۲، ص ۲۳۶-۲۳۲)، اطلاعات سودمندی درباره آثار او در بر دارند. بروکلیمان (Geshichte der Arabischen Literatur, Suppl., II, pp. 306-309)، نیز ۷۰ اثر دوانی را معرفی کرده است.

نخستین محقق که اختصاصاً به بحث درباره جلال الدین دوانی و آثار او پرداخته علی دوانی است که در کتاب شرح زندگانی مولانا جلال الدین دوانی (چاپ ۱۳۳۵ ش)، ۶۳ اثر دوانی را معرفی کرده

است. تحقیقات بعدی اسماعیل واعظ جوادی در مجله تحقیق در مبدأ آفرینش (۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ ش) فهرست علی دوانی را کاملتر کرده است. پس از آنها در سالهای اخیر تحقیقات سیداحمد تویسرکانی که نخست در مقدمه الرسائل المختاره (چاپ ۱۳۶۴ ش) به معرفی ۱۶۶ اثر دوانی پرداخته و سپس در مقدمه ثلاث رسائل (چاپ ۱۳۷۰) این تعداد را به ۸۴ اثر رسانده است و همچنین تحقیقات منوچهر مظفریان در کتاب کازرون در آینه فرهنگ ایوان (چاپ ۱۳۷۳ ش) فهرست دقیقتری از آثار دوانی را به دست داده است. ما در این تحقیق ۱۰۶ اثر منسوب به دوانی را معرفی کرده‌ایم و نیز کوشیده‌ایم تا فهرست جامعتری از این آثار عرضه کنیم. برای این منظور از تمام منابع سابق الذکر و نیز منابع پراکنده دیگر، از قبیل فهرستهای نسخه‌های خطی و بعضی مقالات و کتب تحقیقی، استفاده کرده‌ایم. فهرست آثار دوانی در این کتابشناسی به صورت موضوعی تنظیم یافته است. امتیاز این فهرست این است که به محققان کمک می‌کند تا با تمام آثاری که مؤلف در یک زمینه خاص نوشته است آشنا شوند. موضوعاتی که این کتابشناسی برحسب آنها مرتب شده است عبارت است از: تفسیر، عرفان و تصوف، اخلاق و سیاست، نامه‌ها و مکاتبات فارسی، اشعار، فقه و اصول و حدیث، فلسفه، کلام، منطق، علم حروف، هیئت و هندسه، آثار دایرةالمعارفی اجازه‌نامه‌ها و دیگر آثار اوست. در مورد آثاری که به چاپ رسیده است حتی المقدور سعی کرده‌ایم که مشخصات آنها را همراه با اطلاعاتی درباره چگونگی تصحیحات و نسخه‌هایی که در این تصحیحات از آنها استفاده شده است، به دست دهیم. در مورد آثار غیرچاپی نیز برخی نسخه‌های خطی آثار معرفی شده است، صرفاً به این منظور که محققان را از وجود این رسالات آگاه کنیم، و الا معرفی تمام نسخه‌های خطی آثار دوانی تفصیل بیشتری می‌طلبد که در حوصله این مقاله نمی‌گنجد و باید کتابی بدین منظور اختصاص داده شود. توضیحات کتابشناسی نیز درباره برخی از این آثار، یا دقیقتر بگوییم درباره آثاری که اطلاعی از آنها به دست آورده‌ایم، داده شده است. این توضیحات مشتمل است بر: ذکر مباحث اثر، تاریخ نگارش آن، ارتباط آن با آثار دیگر مؤلف و نیز تأثیر آن در آثار دیگر متفکران و همچنین اطلاعاتی درباره شروع و حواشی که بر آن نوشته شده است و تحقیقاتی که درباره آن صورت گرفته است.

برای سهولت ارجاع منابع در متن، در داخل پرانتز به صورت کوتاه و رمزی نشانی آنها آمده است و در پایان مقاله نشانی کامل و دقیق مراجع داده شده است.

الف. تفسیر

۱) التهللیه (فارسی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، نشریه تحقیق در مبدأ آفرینش، س ۲ (۱۳۴۲ ش)، ش ۲، ص ۳۲-۴.
- احمد ظهورالدین (مصحح)، علامه جلال‌الدین دوانی، اوراس کی فارسی رسائل، مجله تحقیق، پاکستان، س ۸ (۱۹۸۶ م)، ش ۴-۱، ص ۹۷ تا ۱۳۰.
- سیداحمد توپسرکانی (مصحح)، مجموعه رسائل خطی فارسی، آستان قدس، مشهد، دفتر دوم (۱۳۶۸ ش)، ص ۳۹-۱۲.

- فرشته فریدونی فروزنده (مصحح)، تهلیله (شرح لاله‌الاله)، انتشارات کیهان، تهران، ۱۳۷۳ ش. در شرح و تفسیر کلمه لاله‌الاله رسمی می‌باحث این رساله پس از مقدمه در دو مقام تنظیم یافته است. مقام اول در مباحث لغوی و موقف دوم در مباحث عقلی متعلق به آن (بیان ادله حکمای مشاء و اشراق در توحید ذات)، مقام دوم در کشف بعضی حقایق شهودی است و خود مشتمل بر دو موقف است. موقف اول در بیان مراتب توحید (توحید افعالی، توحید صفات و توحید ذات) و موقف دوم در بیان مراتب حروف و لطایف متعلق به الفاظ آن است.

<p>موقف اول: در مباحث لغوی موقف دوم: در مباحث عقلی</p>	}	مقام اول (در مباحث علمی و رسمی)	}	تهلیله
<p>موقف اول: در مراتب توحید موقف دوم: در مراتب حروف و لطایف متعلق به الفاظ آن.</p>	}	مقام دوم (در کشف بعضی حقایق شهودی)		

تاریخ نگارش رساله تهلیله را محقق دوانی خود در رساله تفسیر سوره اخلاص ۸۶۸ ق ذکر کرده است (الرسائل المختاره، ص ۵۲). بنابر آنچه در بعضی نسخ در مقدمه این رساله آمده است، دوانی این اثر را به نام شجاع‌الدین علیا نگاشته است (مقدمه التهللیه، ص ۱۰، متن رساله، ص ۱۵). در حالی که نویسنده مجالس المؤمنین و صاحب الذریعه گفته‌اند که این اثر به نام سلطان حسن بیگ بایندری نوشته

شده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۷؛ الذریعه، ج ۴، ص ۵۱۶).

تصحیحات متعدد این رساله بعضاً با عدم اطلاع از تصحیحات پیشین صورت گرفته است. نگارنده خود چاپ اسماعیل واعظ جوادی و احمد ظهورالدین را مطالعه نکرده است. اما ظاهراً هر دوی آنها صرفاً بر اساس یک نسخه تنظیم شده است. در چاپ تویسرکانی، علاوه بر نسخه مطبوع اسماعیل واعظ جوادی، از سه نسخه دیگر نیز استفاده شده است. چاپ فریدونی فروزنده بر اساس چهار نسخه مستقل دیگر صورت گرفته است. در این تصحیح توضیحاتی نیز ضمیمه شده است.

عزیزالله حسینی اردبیلی، از علمای قرن دهم، در رساله تفسیر کلمة التوحید (تهلیلیه) خود به اقوال محقق دوانی در این رساله اشاره کرده است (مجموعه رسائل، دفتر اول، ص ۵۳ و ۵۶) و گفته است که علمای دیگر بر بعضی مواضع دوانی در این رساله اعتراض کرده‌اند (همان، ص ۵۷).

قاسم کاکایی در فهرست آثار میر غیاث‌الدین منصور دشتکی از رساله‌ای به نام تهلیلیه نام برده است (خردنامه صدر، ش ۷، ص ۱۸) و به گزارش تویسرکانی نسخه خطی این اثر در کتابخانه دانشکده ادبیات مشهد ضمن مجموعه شماره ۳۲۷ (فهرست کتابخانه، ص ۱۹۲) موجود است (مقدمه تهلیلیه، ص ۹). بعید نیست که در این رساله نیز غیاث‌الدین منصور به رد آراء محقق دوانی پرداخته باشد.

۲) فائده فی کلمة التوحید (عربی)

نسخ خطی:

۱. در مجموعه‌ای به شماره ۳۲۷ کتابخانه دانشکده ادبیات فردوسی مشهد (فهرست کتابخانه، ص ۱۹۲) با نام کلمة التوحید (مقدمه تهلیلیه، ص ۹).
 ۲. در مجموعه‌ای به شماره ۱۵۰۹ کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست آستان، ج ۱۱، ص ۳۵۶) با نام کلمة الطیبه.
 ۳. دانشکده ادبیات اصفهان، ش ۱۰۴۸، میکروفیلم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۲۵۰۸ (فهرست میکروفیلمها، ج ۱، ص ۷۰۷) با نام فائده فی کلمة التوحید.
- رساله کوتاه دیگری است در شرح لاله‌الاله.

۳) تفسیر سورهٔ اخلاص (عربی)

چاپی:

- سیداحمد تویسرکانی (مصحح)، الرسائل المختاره، کتابخانهٔ عمومی امام امیرالمؤمنین علی (ع)، اصفهان، ۱۳۶۴ ش، ص ۶۶-۳۵.
چاپ براساس دو نسخهٔ خطی.

این رساله نقدی است بر تفسیر سورهٔ توحید ابن سینا. در مجموعه رسائل فلسفی صدرالمآلهین رساله‌ای در تفسیر سورهٔ توحید مندرج است که مصحح خود انتساب آن را به ملاصدرا مسلم نمی‌داند. در هر حال در این رساله انتقادهای دوانی از تفسیر شیخ‌الرئیس مورد جرح و تعدیل قرار گرفته است (مجموعه رسائل فلسفی، ص ۴۳۹-۳۹۵).

این اثر به نام سلطان ابو الفتح عبدالقادر بایندری نوشته شده است (مجالس المؤمنین، ص ۲۲۷). سلطان ابو الفتح بایندری در سال ۹۰۸ ق، چند ماه پیش از فوت دوانی وارد شیراز شده و ظاهراً این اثر در همین سال نوشته شده است.

۴) تفسیر سورهٔ کافرون (جحد) (عربی)

چاپی:

- سیداحمد تویسرکانی (مصحح)، ثلاث رسائل، آستان قدس، مشهد، ۱۴۱۱ ق، ص ۶۷-۴۳.
براساس دو نسخهٔ خطی که به گفتهٔ مصحح هر دو مغلوط است. به همراه توضیحاتی در پاورقی. بحث اصلی این رساله بر سر آیهٔ «لکم دینکم ولی الدین» است. بعضی از مفسران معتقدند که این آیه با نزول آیهٔ (یا آیات) سیف (توبه، ۵؛ توبه، ۳۶) منسوخ شده است. اما نظر محقق دوانی این است که مشرکان تنها گروهی از کافران‌اند. از این رو درست این است که بگوییم این آیه با نزول آیهٔ (یا آیات) سیف تخصیص خورده است و مشمول حکم تخصیص است نه نسخ.
مؤلف آن‌طور که خود در ابتدای این رساله بدان اشاره کرده، این رساله را در ۹۰۵ ق در یکی از جزائر جرون (بندرعباس) نگاشته است (ثلاث رسائل، ص ۴۳).

۵) تفسیر سورهٔ فلق (عربی)

نسخهٔ خطی:

کتابخانهٔ راغب استانبول، ش ۱۴۵/۹ (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۷)

٦) تفسیر سوره ناس (عربی)

نویسنده کشف الظنون این رساله و رساله تفسیر سوره فلق را از دوانی دانسته است و از آنها با عنوان «تفسیر معوذتین» یاد کرده است (کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۵۷).

٧) تفسیر اسماء الحسنی (عربی)

نسخه خطی:

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۰۲۱/۱۲ (کازرون، ص ۳۳۳).
تفسیر آیه ۱۸۰ سوره اعراف.

٨) تفسیر آیه ۳۱ سوره اعراف (عربی)

نسخ خطی:

۱. ضمیمه مجموعه حکمت در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۴۷۱.
۲. ضمیمه مجموعه حکمت در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۶۴۱۲.
۳. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۰۲۱/۳.
۴. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۰۲۱/۳.

علی دوانی، سید احمد توپسرکانی و منوچهر مظفریان گفته‌اند که دوانی دورساله یکی در تفسیر جزء اول این آیه یعنی «یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد» و دیگری در تفسیر جزء دوم «کلوا واشربوا ولا تسرفوا» نوشته است. گویا این محققان توجه نداشته‌اند که این دو جمله، اجزاء یک آیه است. طبق گزارش نویسنده مجالس المؤمنین، دوانی تنها یک رساله در تفسیر این آیه دارد (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۷).

این رساله به نام شمس الدین محمد بدخشی وزیر سلطان بایسنقر نوشته شده است (شرح زندگانی، ص ۱۵۳).

٩) فی ایمان فرعون (عربی)

چاپی:

- ابن الهاتب (مصحح)، قاهره، ۱۹۶۴ م (به نقل از دائرة المعارف ترک، ج ۹، ص ۲۶۲).

نسخ خطی:

۱. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۰۲۱/۳.
 ۲. کتابخانه پرنستون، ش ۲۱۹۷ (به نقل از: فهرست کتابخانه پرنستون، ص ۶۶۱ و نیز رک: بروکلیمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۷).
 ۳. کتابخانه برلین، ش ۳۳۹۹، جزء سوم (فهرست کتابخانه برلین، ص ۲۳۹).
- در تفسیر آیه ۹۰ از سوره یونس. دوانی در این رساله از مواضع ابن عربی در تفسیر این آیه بهره جسته است (فصوص الحکم، تصحیح عقیقی، ص ۲۰۱). آغاز این رساله چنین است: «الحمد لله قابل توبة عبده اذا تاب» (کشف الظنون، ج ۱، ص ۸۵۰).
- به گفته حاجی خلیفه، علی قاری این رساله را شرح کرده است (همانجا). همچنین بر این رساله نورالله شوشتری (متوفی ۱۰۱۹ق) ردیه‌ای با عنوان الرد علی تصحیح ایمان فرعون نگاشته است (الذریعه، ج ۱۰، ص ۱۹۱).

۱۰) شرح المسائل الکشاف (عربی)

بروکلیمان از این اثر یاد کرده است (بنگرید به: بروکلیمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۹). ذکر این رساله در مجالس المؤمنین و کشف الظنون نیامده است.

در زمینه آثار تفسیری دوانی پایان‌نامه‌ای در دانشکده الهیات دانشگاه تهران (۱۳۷۰ ش) با عنوان بررسی بخشی از آثار تفسیری جلال‌الدین دوانی به قلم مهناز عباسی و به راهنمایی سید محمد باقر حجتی نوشته شده است.

ب. عرفان و تصوف

۱) شرح الرباعیات (فارسی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، «شرح رباعیات علامه دوانی»، نشریه تحقیق در مبداء آفرینش، ش ۱۲ (۱۳۴۲)، ص ۱۲، ص ۲۳-۹؛ ش ۳ (۱۳۴۳)، ص ۱، ص ۲۹-۲۷؛ ش ۳ (۱۳۴۳)، ص ۲.

ص ۸ و ۲۸-۲۵؛ س ۳ (۱۳۴۳)، ش ۳، ص ۲۹-۲۳.

- احمد ظهورالدین (مصحح)، «علامه جلال‌الدین دوانی اوراس کی فارسی رسائل». مجله تحقیق (پاکستان)، ۸ (۱۹۸۶ م)، ش ۴-۱، حدوداً در صفحات ۱۳۰-۹۷.

- مهدی دهباشی (مصحح)، شرح رباعیات فلسفی و عرفانی (به همراه شرح، نقد و تحلیل)، انتشارات مسعود، تهران، ۱۳۶۸ ش.

چاپ مهدی دهباشی به همراه شرح و توضیحات است. در این تصحیح از سه نسخه خطی استفاده شده است، که به اذعان مصحح همگی مغلوط است و جا دارد که این رساله با استفاده از نسخه‌های خطی بهتری تصحیح شود. از این رساله نسخه‌های خطی بسیاری موجود است (بنگرید به: منزوی، ج ۲، ص ۸۱۱-۸۱۰). نیز از بعضی از رباعیات این رساله به همراه شرح آنها به طور منفرد رسالاتی بر جای مانده است. این رسالات آنچنانکه برخی پنداشته‌اند (کازرون، ص ۳۴۶)، رسالات مستقلی نیست. بلکه باید به عنوان متون ناقصی از این رساله به حساب آید (بنگرید به: منزوی، ج ۲، ص ۸۰۸).

این رساله از جمله رسالاتی است که دوانی برای سلطان بایزید دوم، پادشاه عثمانی (متوفی ۹۱۸ ق)، نوشته است. رباعیات را آن‌طور که دوانی خود اشاره کرده است در دوران جوانی سروده اما شرح و تنظیم رساله بعداً صورت گرفته است (شرح رباعیات، ص ۲۸). تاریخ کتابت رساله به درستی معلوم نیست ولی از آنجا که بایزید دوم در ۸۸۶ ق به تخت سلطنت نشسته است، ظاهراً این رساله پس از این تاریخ نوشته شده است. این رساله مشتمل است بر ۵۲ رباعی. چهار رباعی ابتدایی این رساله به حمد و ستایش حق تعالی و مدح سلطان بایزید دوم اختصاص دارد. پس از آن ۴۵ رباعی با معانی و مضامین فلسفی نقل شده است که بخش اصلی رساله را تشکیل می‌دهد و در ادامه سه رباعی در مدح علی (ع) آمده است. نویسنده همه این رباعیات را شرح نکرده بلکه تنها در جایی که لازم دانسته به شرح و توضیح پرداخته است.

۲) صیحه و صدا (فارسی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، نشریه تحقیق در مبداء آفرینش، ج ۱، ش ۱۲، ص ۲۳-۱۲.

- احمد ظهورالدین (مصحح)، «علامه جلال‌الدین دوانی؛ اوراس کی فارسی رسائل» مجله تحقیق

(پاکستان)، ۸ (۱۹۸۶ م)، ش ۴-۱، حدوداً در صفحات ۹۷-۱۳۰.
- محمدرضا اظهري، مجله مشکوة، ش ۲۹، زمستان ۱۳۶۹ ش، ص ۱۴۷-۱۳۷.
چاپ اظهري بر اساس يك نسخه خطي، متعلق به كتابخانه آستان قدس (مجموعه خطي ش ۷۲۲۳) صورت گرفته است.
از اين رساله چندين نسخه خطي در كتابخانه‌هاي تركيه موجود است (كتابخانه‌هاي تركيه، ص ۵۴۶، ۵۸۴، ۵۸۷) و نيز نسخه‌اي در كتابخانه آيت الله مرعشي، مجموعه شماره ۷۴۱۰، ش ۱۵.
دواني اين رساله را به خواهش يكي از دوستان خود در بيان بعضي مباحث عرفاني نگاشته است. مشتمل بر يك صيحه (الصيحة الواحدة) و چند صدا، نويسنده در اين رساله ابتدا درباره توحيد، اسماء و صفات حق تعالي بحث کرده و آنگاه مقام و منزلت انسان را از آن حيث كه تمام اسماء و صفات حق بر او تاييده باز نموده است.

۳) في معنى «أنا نقطة تحت الباء» (فارسی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، تحقیق در مبدأ آفرینش، س ۲، ش ۳، ص ۲۶-۱۵.
این رساله به صائن‌الدین ترکه اصفهانی نیز منسوب است (تلاش رسائل، ص ۲۶). رساله‌ای بدین عنوان به تازگی به تصحیح ابراهیم دیباجی در خرد جاودان، جشن‌نامه استاد سیدجلال‌الدین آشتیانی (ص ۳۲۴-۳۱۲) به نام صائن‌الدین ترکه چاپ شده است. متأسفانه نسخه‌های خطی این اثر معرفی نشده و برنگارنده معلوم نشد که این رساله همان است که به دوانی منسوب است یا خیر.

۴) رساله در تصوف (فارسی)

نسخه خطی:

کتابخانه مغنیسای استانبول، ش ۳۰۵۵/۶ (فهرست کتابخانه مغنیسا، ص ۳۲۲).
مؤلف ریحانه الادب نیز رساله‌ای، با عنوان التصوف و العرفان را از دوانی دانسته است (ریحانه الادب، ج ۲، ص ۲۳۴).

۵) مقدمه شرح گلشن راز (فارسی)

نسخه خطی:

کتابخانه ملی، ش ۲۵۰۱/ف، صفحه ۱ تا ۴۶ (فهرست کتابخانه ملی، ج ۶، ص ۲).

آنچنانکه در ابتدای این رساله آمده است نویسنده بر آن بوده که شرحی کامل بر گلشن راز بنویسد و از کلمات عاشقانه و اصطلاحات صوفیانه آن کتاب پرده بردارد که ظاهراً توفیق نیافته است (به نقل از: همانجا).

آغاز: بسمله، ربّ سهّل و سیّر و لاتعسر خواستم که ثواب معانی چند که ...
پایان: بلکه با آنچه به ذوق خاص ناظم ... اکتفا می نمود به اندکی گفتم و بسیار سبی دانستم.

۶) شرح بیته از گلشن راز (فارسی)

به اصل خویش یکره باز بنگر که مادر را پدر شد باز مادر

نسخ خطی:

۱. کتابخانه مجلس، ش ۴۱۲۳/۲.
۲. دانشگاه، ش ۱۰۸۸/۲۳ (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۲۳).

۷) شرح بیته از گلشن راز (فارسی)

تفکر رفتن از باطل سوی حق به جزء اندر بدیدن کلّ مطلق

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، مجله تحقیق در مبدأ آفرینش، جزء نهم، تیرماه ۱۳۴۲ ش (به نقل از: منزوی، ج ۲، ص ۱۲۲۲).
 - مجله ادبیات شیراز، ۱۳۴۱ (به نقل از: همانجا).
- در این دو چاپ از نسخه‌های مختلفی استفاده شده است (همانجا).
- نسخه‌های خطی بسیاری از این مقاله باقی مانده است (بنگرید به: منزوی، ج ۲، ص ۱۲۲۳-۱۲۲۲؛ نسخه‌های خطی، دفتر چهارم، ص ۷۴-۷۳).

۸) شرح غزلی از حافظ (فارسی)

به مطلع:

در همه دیر مغان نیست چومن شیدایی خرقة جایی گرو باد و دفتر جایی

چاپی:

- مجلهٔ ارمغان، س ۲۱، ص ۳۶۸-۳۶۵، ۴۴۴-۴۳۳، ۵۴۶-۵۳۷.
- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، نشریهٔ تحقیق در مبدأ آفرینش، س ۲، ش ۸، ص ۳۲-۴.
- نجیب مایل هروی (مصحح)، در شبستان عرفان، نشر گفتار، تهران، ۱۳۶۹ ش، ص ۲۴۹-۲۲۵.
- حسین معلم (مصحح)، نقد نیازی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۹۹-۱۶۹.
چاپ مجلهٔ ارمغان از روی یک نسخه (؟) و چاپ نجیب مایل هروی از روی دو نسخه (مرکزی، ۱۰۲۱؛ ملک، ش ۵۷۰) و چاپ معلم بر اساس سه نسخه صورت گرفته است.
نویسنده خود تاریخ تألیف این رساله را ذکر نکرده، ولی از آنجا که در این رساله خبر از اتمام «قریب الوقوع» رسالهٔ شواکل‌الحدود خود داده است، تاریخ تألیف آن باید پیش از ۸۷۲ ق یا حدوداً در همان اوان باشد.

دوانی در شرح این غزل هم از عقاید کلامی اشاعره متأثر است هم از آراء عرفانی ابن عربی و هم از تصوف خراسان. وی ضمن شرح ابیات این غزل به توضیح معنای اصطلاحات موجود در آن از جمله «دیر مغان»، «ترسا»، «دفتر»، «خرقه»، «کشتی باده»، «چشم»، «جام می»، «میکده» و امثال آن پرداخته است.

تا آنجا که اطلاع داریم، دوانی نخستین شارح اشعار حافظ به شمار می‌آید و از آنجا که او در شیراز می‌زیسته و به زمان حیات حافظ نیز نزدیک بوده است شروح او حائز اهمیت خاصی است، چرا که تا حد زیادی بر ما معلوم می‌کند که در روزگار حافظ خوانندگان اشعار او از این اشعار چه می‌فهمیدند و چه معنایی به ذهنشان متبادر می‌شده است.

۹) شرح بیتنی از حافظ (فارسی)

زبان عشق نداند ادیب نکته‌شناس که این لغت نه به اوضاع تازی و عجم است

نسخ خطی:

۱. دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران، ش ۱۱۹/۸ حکمت [ف. ادبیات ۲: ۴۰]
۲. دانشکدهٔ الهیات دانشگاه تهران، ش ۱۸۹/۳ و [ف. الهیات ۱: ۲۵۵]
۳. کتابخانهٔ ملک، ش ۵۷۰/۲۱ (ص ۵۵۰-۵۲۸) در فهرست آمده گویا از دوانی.

آغاز: دیر یست تا بحکم اداء حق اخوت در شرح فتوت و دین مروت [ف. ملک، مجموعه‌ها: ۷۰] (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۴۰).

آغاز نسخه خطی ملک همان آغاز رساله دوانی در شرح غزلی به مطلع در همه دیر مغان... است (رک: در شبستان عرفان، ص ۲۲۷). بنابراین احتمالاً این نسخه خطی یکی از نسخ همان رساله می‌باشد. با توجه به اینکه «زبان عشق نداند...» اولین بیتی است که در رساله مذکور آمده است (همانجا)، احتمالاً فهرست‌نویس به اشتباه افتاده است. سید احمد تویسرکانی این رساله را جزو آثار دوانی نیاورده است و ممکن است از سر اطلاع بوده باشد. بدین معنی که دو نسخه دیگر نیز وضعیتی مشابه داشته باشد.

۱۰) شرح غزلی از حافظ (فارسی) به مطلع:

صلاح کار کجا و من خراب کجا بین تفاوت ره کز کجاست تا به کجا

نسخه خطی:

کتابخانه‌الهیات، ش ۷۴۹/۷ [ف. الیهات ۱: ۳۷۹] (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۴۰).
تویسرکانی این رساله را نیز جزو آثار دوانی نیاورده است و ممکن است از سر اطلاع بوده باشد. در فهرست منزوی که منبع اصلی ماست، این رساله به این صورت معرفی شده است «شرح غزلی از حافظ به مطلع:

دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا

با توجه به اینکه مطلع این غزل بیتی است که در ابتدا آوردیم، دو احتمال می‌توان داد؛ یکی آنکه این رساله در شرح این غزل باشد و دیگر آنکه صرفاً شرح بیت «دلم ز صومعه بگرفت...» باشد.

۱۱) شرح بیتی از حافظ (فارسی) به مطلع:

گر مسلمانی همین است که حافظ دارد وای اگر از پس امروز بود فردایی

به گزارش سیداحمد تویسرکانی نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه حکمت موجود بوده است (ثلاث رسائل، ص ۳۰).

۱۲) شرح بیته از حافظ (فارسی)

بیر ماگفت خطا بر قلم صنع نرفت آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

چاپی:

- نشریه تحقیق در مبداء آفرینش، ۱۳۴۲ (به نقل از: منزوی، ج ۲، ص ۱۲۱۸).

- مجله ادبیات شیراز، ۱۳۴۱ (به نقل از: همانجا).

ایرج افشار در فهرست کتابهای چاپی فارسی گزارشی از چاپ این اثر به نشانیهای سابق الذکر نداده است.

- حسین معلم (مصحح)، نقد نیازی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۲۷۴-۲۶۷.

حسین معلم در تصحیح خود از دو نسخه خطی بهره برده است.

این رساله که بیشتر صبغه کلامی دارد تا عرفانی، مشتمل است بر چهار مقدمه. دوانی، در مقدمه دوم، نظر خود را درباره اشاعره، فلاسفه مشاء و اشراق و معتزله بیان کرده است. اشاعره را فرقه ناجیه دانسته و حکمای اشراق را مطابق و حکمای مشاء را لااقل در مسأله فاعلیت خدا موافق ایشان توصیف کرده است در حالی که معتزله را «مجوس» امت اسلام خوانده و وجه شبه آنها را با «مجوس» قائل بودن به دو فاعل حقیقی دانسته است.

بهاءالدین خرمشاهی در حافظنامه (ج ۲، ص ۴۷۶-۴۷۵) خلاصه‌ای از این رساله را آورده است. در فهرست نسخه‌های خطی فارسی هجده نسخه خطی از این رساله معرفی شده است (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۱۹-۱۲۱۸).

۱۳) شرح بیته از حافظ (فارسی)

دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند گل آدم بسرشتند و به پیمان زدن

چاپی:

- حسین معلم (مصحح)، نقد نیازی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۷۷-۴۱.

تصحیح از روی یک نسخه: مجلس، ج ۲، ۱۲۸۰ (ص ۹۶-۵۲).

دوانی این بیت را به سه طریق شرح کرده است. طریق موحدّه، طریق صوفیه و طریق حکما. در طریق حکما دوانی به سنت اشراقی و خصوصاً شهاب‌الدین سهروردی نظر دارد، اما طریق موحدّه و صوفیه به درستی از هم مجزا نیست و معلوم نیست که مراد او از موحدّه دقیقاً چه کسانی هستند. فی‌الجمله می‌توان گفت که دوانی در طریق صوفیه بیشتر به عرفان ابن عربی نظر دارد. تمایل نویسنده به تصوّف و عرفان کاملاً در این رساله مشهود است. این رساله در شرح اصطلاحات «دوش» و «میخانه» و تعبیرات «سرشتن گل آدم» و «به پیمانۀ زدن آن» از منابع درخور توجّه در حافظ‌شناسی است.

علاوه بر نسخه خطی مورد استفاده مصحح نسخه دیگری از این رساله را نیز احمد منزوی با این نشانی معرفی کرده است: تهران، دکتر مفتاح: نسخ ۱۹ ع ۱۰۶۶/۱ (منزوی، ج ۲، ص ۱۲۱۸).

۱۴) انشاء دوانی در ابتدای دیوان حافظ (فارسی)

چاپی:

—وقف‌نامه، ارمغان، س ۲۲، ش ۴، ص ۱۸۸-۱۸۷.

در ابتدای آن آمده است: «راجع به دیوان حافظ که حضرت پادشاه مغفور... بر مرقد حافظ وقف کرده و به انشای علامه دوانی بر ظهر آن دیوان نوشته شده بود» (ص ۱۸۷). دوانی نظر خود را درباره معانی اشعار حافظ و اصطلاحات آن در این مکتوب نیز بیان کرده است و از این جهت این انشاء می‌تواند تکمله‌ای باشد بر رسالاتی که دوانی در شرح اشعار حافظ دارد.

✱

علاوه بر این آثار عرفانی، حاجی خلیفه رساله‌ای با عنوان بستان القلوب را به دوانی نسبت داده است (کشف الظنون، ج ۱، س ۲۴۴). رساله‌ای فارسی با این عنوان بر جای مانده است که در نسخ به عین القضاة، شیخ اشراق، بابا افضل و نصیرالدین طوسی نسبت داده شده است. سیدحسین نصر آن را در مجموعه آثار شیخ اشراق (ج ۳، ص ۴۰۱-۳۳۴) چاپ کرده است. صحت انتساب این رساله به سهروردی محل تردید است، اما قدر مسلم نثر آن متعلق به قرون ششم و هفتم است و با نثر دوانی تفاوت دارد. بنابراین این رساله از دوانی نیست مگر اینکه مراد حاجی خلیفه رساله ناشناخته دیگری باشد.

ب. اخلاق و سیاست

۱) لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق یا اخلاق جلالی (فارسی)

چاپ سنگی:

— کلکته، ۱۸۱۰ م؛ لکهنو، ۱۲۸۳ ق؛ لاهور، ۱۲۹۰ ق؛ لکهنو، ۱۳۰۲ ق؛ لکهنو، ۱۳۰۹ ق؛ لاهور،

۱۹۲۳ م؛ لکهنو، ۱۳۳۴ ق؛ لکهنو، ۱۳۳۷ ق؛ لکهنو، ۱۳۷۷ ق.

ترجمه اردو:

— ظهیر الحسن زیدی (همراه با شرح)، لاهور (سه بار به طبع رسیده است).

— مولوی امانت‌الله شیدا، جامع الاخلاق، مطبع نولکشور، لکهنو، ۱۸۰۵ م (به نقل از: جلوه‌هایی از

فرهنگ، ص ۱۱۹).

ترجمه انگلیسی:

- W. F. Thompson, *The Practical Philosophy of the Mohamadan People*, London, 1839.
- reprint: London, 1890.
- reprint: Karachi, 1977.

از این اثر نسخه‌های خطی بسیاری وجود دارد. از جمله در دارالکتب المصریّه (ش ۱۰) نسخه نفیسی موجود است به خط نستعلیق، متعلق به سال ۹۰۰ ق، با سرلوح زرین و رنگین و برگها با آب طلا. میکروفیلم آن در کتابخانه مرکزی (ف: ۲۶۹۴) موجود است (فهرست میکروفیلمها، ج ۱، ص ۱۷۷).

این کتاب برای سلطان خلیل پسر اوزون حسن (متوفی ۸۸۳) نگارش یافته است. مؤلف در خاتمه آن درباره سلطان خلیل می‌گوید «نهال اهل فارس را که از اثر خشک سالی فتنه خشکیده بود از فیض امطار رحمت سلطان... آبی به جوی باز آمد». از این قرینه تاریخ احتمالی نگارش اخلاق جلالی به دست می‌آید. به گفته مینورسکی ممکن است اشاره به عصیان اغورلو محمد در ۸۷۹ و یا اشاره به اواخر دوره حکومت قراقویونلوها قبل از ۸۷۱ باشد. از آنجا که در مقدمه اخلاق جلالی به جوان بودن سلطان خلیل اشاره شده است، قول دوم صائبتر به نظر می‌رسد.

کتاب، تقریر دیگری از مطالب اخلاق ناصری تألیف نصیرالدین طوسی است. سه فصل یا به اصطلاح مؤلف سه «لامع» دارد. هر لامع (یا فصل) خود منقسم به بخشهای کوچکتری است موسوم

به «لمعه». لامع اول مشتمل بر ده لمعه، در «تهذیب اخلاق» است. لامع دوم، مشتمل بر شش لمعه در «تدبیر منزل» و لامع سوم مشتمل بر هفت لمعه در تدبیر مدن و رسوم پادشاهی است. در خانمه این کتاب خلاصه رساله ای موسوم به سزاسرار که به گفته دوانی به امر مأمون به عربی ترجمه شده است، منقول است. مؤلف نویسنده این اندرزنامه را ارسطو و خطاب به اسکندر دانسته است (اخلاق جلالی، ص ۳۱۱).

اخلاق جلالی در سیر اخلاق نویسی در تفکر اسلامی جایگاه خاصی دارد. بسیاری از آثار اخلاقی متأخر متأثر از این کتاب اخلاقی است. اخلاق عالم آرا (اخلاق محسنی) تألیف محسن فانی کشمیری (متوفی ۱۰۸۱ یا ۱۰۸۲ ق) به فارسی، اخلاق علایی تألیف قنالی زاده علی افندی (متوفی ۹۷۹ ق) به ترکی (بنگرید به: تاریخ عثمانی، ج ۲، ص ۷۹۷) و جامع السادات، تألیف ملا مهدی نراقی (متوفی ۱۲۰۹ ق) به عربی از این دست است.

درباره این کتاب چندین مقاله تحقیقی نوشته شده که مشخصات آنها بدین شرح است:

1. E. I. J. Rosental, *Political thought in Medieval Islam*, Cambridge, 1985, pp. 210-224.

نویسنده در یکی از فصول این کتاب با عنوان *al-Dawwanī: Application and Integration* به بحث درباره فصل سیاست این کتاب پرداخته و محققانه و جوه امتیاز آراء دوانی را نسبت به نظریات نصیرالدین طوسی برشمرده است.

۲. بختیار حسین صدیقی، «جلال الدین دوانی»، ترجمه کامران فانی، تاریخ فلسفه در اسلام، م.م. شریف، ترجمه فارسی زیر نظر نصرالله پورجوادی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۴۲۳-۴۱۵.

کوشش مؤلف این مقاله نیز در جهت ممتاز ساختن نظریات اخلاقی دوانی است. مطالبی که در این مقاله از آراء خاص اخلاقی جلال الدین دوانی نقل شده، برگرفته از مقدمه و فصل سیاست این کتاب است.

3. Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam*, E. J. Brill, Leiden, New York-Köln, 1994, ch.8, pp. 143-146.

گزارشی است از مطالب این کتاب.

۴. سیدجواد طباطبایی، زوال اندیشه سیاسی در ایران، فصل نهم: جلال‌الدین دوانی و سقوط حکمت عملی در سیاستنامه نویسی، انتشارات کویر، تهران، ۱۳۷۳، ص ۲۵۳-۲۳۱.
- نویسنده این مقاله کوشیده است نشان دهد که اهتمام نویسنده اخلاق جلالی به زوال اندیشه سیاسی در سیاستنامه‌ها انجامیده است.
۵. رضا پورجوادی، «بحث موسیقی در کتاب اخلاق جلالی»، مجله معارف، دوره سیزدهم، ش ۳، آذر-اسفند ۱۳۷۵، ص ۴۳-۳۰.
- نگارنده در این مقاله درباره بحث موسیقی این کتاب و دلایل طرح آن در این کتاب اخلاقی توضیح داده است.

۲) رساله در اخلاق (فارسی)

نسخه خطی:

- کتابخانه دانشگاه استانبول: IÜK. FY. 675 (ش ۲). در اخلاق در ۳ برگ، منسوب به دوانی. آغاز: لک الحمد اللهم ...
- انجام: جدال و امرار و نفاذ سوق (?). اشرار نیز مانع است. شعر اقول ... و علی نبیه و الصلوة والسلام (کتابخانه دانشگاه استانبول، ص ۳۰۶-۳۰۵).

۳) فی تربیت الاولاد (عربی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، تحقیق در مبدأ آفرینش، ج ۱، ش ۱۰، ص ۳۲-۲۴.
- نسخه خطی از این رساله که احتمالاً نسخه مورد استفاده در تصحیح اسماعیل واعظ جوادی نیز بوده به نشانی زیر موجود است:
- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۰۱۵۱/۳۳.

۴) در حقوق پدران و مادران (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه آیت الله مرعشی، مجموعه ش ۸۸۰.

۵) تحقیق عدالت (فارسی)

چاپی:

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، تحقیق در مبدأ آفرینش، س ۱، ش ۱۲، ص ۲۳-۱۲ (به نقل از ثلاث رسائل، ص ۲۸).

- نجیب مایل هروی (مصحح)، مجله مشکوة، س ۱۳۶۷، ش ۱۹-۱۸، ص ۴۷-۳۵.
تصحیح مایل هروی بر اساس سه نسخه خطی صورت گرفته است.

این رساله همان است که به گزارش قاضی نور الله شوشتری، دوانی برای سلطان محمود گجراتی نگاشته و سلطان نیز هزار درهم با دیگر تحف و هدایا برای او فرستاده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۶). شامل یک مقدمه، یک فصل و یک خاتمه. مؤلف در مقدمه آن به تعریف عدالت و در فصل آن به بحث درباره فضایل تحت اجناس چهارگانه پرداخته است.

۶) عدالت یا عادلیه (فارسی)

چاپی:

- محمد مشکوة (مصحح)، سالنامه پارس، س ۲۰ (۱۳۲۴)، ص ۱۲۶-۱۱۸.

- نجیب مایل هروی (مصحح)، مجموعه رسائل خطی فارسی، آستان قدس، مشهد، دفتر اول، ۱۳۶۸، ص ۶۰-۷۲.

چاپ محمد مشکوة بر اساس یک نسخه خطی است و با جافتادگی و چاپ مایل هروی بر اساس دو نسخه خطی (آستان قدس، مجموعه ش ۱۱۱-۱۱۰؛ آستان قدس، مجموعه ش ۷۲۲۳) است. شامل یک مقدمه، دو مقاله و یک خاتمه. آراء نویسنده در این رساله مکمل آراء اخلاقی او در کتاب اخلاق جلالی است.

مایل هروی در مقدمه این رساله (ص ۶۱) و نیز در مقدمه تحقیق عدالت (ص ۳۷) از رساله سومی در عدالت تألیف دوانی بدون ذکر نشانی یاد کرده است.

۷) دیوان مظالم (فارسی)

چاپی:

- احمد ظهورالدین (مصحح)، «علامه جلال الدین دوانی اوراس کی فارسی رسائل»، مجله تحقیق،

پاکستان، س ۸، (۱۹۸۶ م)، ش ۴-۱، حدوداً در صفحات ۱۳۰-۹۷.
- حسین مدرسی طباطبایی (مصحح)، نشریه فرهنگ ایران‌زمین، ج ۲۷، تهران، ۱۳۶۶ ش،
ص ۹۸-۱۱۸.

تصحیح مدرسی طباطبایی براساس دو نسخه خطی (مرکزی، ۱۰۲۱/۶؛ مرکزی ۷۲۶۵/۴) است. مصحح در مقدمه محققانه‌ای که بر این رساله نگاشته است اطلاعات سودمندی در توضیح دیوان مظالم و سیر تاریخی آن در دوره اسلامی به دست داده است.
دوانی این رساله را در «لار» و برای علاءالملک والی خطه لار نگاشته است و بر این اساس این اثر حدوداً میان سالهای ۹۰۰ تا ۹۰۵ ق نوشته شده است.

دوانی، همان‌طور که خود در ابتدای این رساله بدان اشاره کرده است، باب هفتم کتاب احکام السلطانیه با عنوان «فی ولایة المظالم» را به فارسی تلخیص کرده و برخی نکات سودمند درباره وضع قضاء در روزگار خود را بدان افزوده است.

۸) اربعون السلطانیه فی احکام الرئایه (عربی)

نسخه خطی:

- قاهره، I، ش ۸۷ (بنگرید به: بروکلیمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).
احتمالاً در سیاست است. اسماعیل پاشا در ایضاح المکنون و بروکلیمان از این رساله یاد کرده‌اند (کشف الظنون، ج ۳، ص ۵۴؛ بروکلیمان، همانجا).
آغاز: «الحمد لله الذي نور رباع العالمين بتباشير انوار الخلافة». تام این اثر در مجالس المؤمنین نیامده است.

ت. نامه‌ها و مکاتبات فارسی

۱) نامه سلطان بایزید دوم به جلال‌الدین دوانی و نامه جلال‌الدین دوانی در جواب او

چاپی:

- دکتر عبدالحسین نوایی (مصحح)، اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۱، ص ۴۴۸-۴۵۵.

در این نامه سلطان بایزید از جلال‌الدین دوانی برای نگارش آن رساله قدردانی کرده و تصریح

کرده است که مبلغ ۵۰۰ فلوری در وجه انعام برای دوانی فرستاده است. دوانی در پاسخ این نامه از سلطان تشکر کرده و مثنوی نیز مشتمل بر ۶۲ بیت در مدح آن سلطان سروده است.

۲) نامه‌ای به یکی از دوستان به فارسی سره

چاپی:

- مجله ارمغان، «دو نامه باستانی به قلم علامه جلال‌الدین دوانی»، س ۲۲، ش ۱، ص ۱۴-۱۵.
 - علی اصغر حکمت (مصحح)، مجله آموزش و پرورش، سخنان پارسی، س ۱۱، ش ۸-۷، ص ۶-۱.
 - احمد گلچین معانی (مصحح)، مجله تحقیق در مبدأ آفرینش، ج ۲، ش ۱۰، ص ۲۸-۲۷.
- ظاهراً منبع همه این تصحیحات نسخه واحدی بوده است.
آغاز: آرزومندی به دیدار آن برگزیده آفریدگار و یگانه روزگار...

۳) نامه‌ای به یکی از دوستان

چاپی:

- مجله ارمغان، «مکاتیب علامه دوانی»، س ۲۲، ش ۱۰، ص ۵۲۳-۵۲۴.
- آغاز:

بحرمة ایام الوصال الفواضل بطیب لیلال کالبدور الکوامل

۴) مکتوبی کوتاه (درباره جشن نیمه شعبان)

چاپی:

- مجله ارمغان، «مکاتیب علامه دوانی»، س ۲۲، ش ۱۰، ص ۵۲۳.
- آغاز:

همایون شب نیمه شعبان که هر کس را برات سعادت نویسند.

۵) نامه‌ای به یکی از دوستان

چاپی:

- مجله ارمغان، «دو نامه باستانی به قلم علامه جلال‌الدین دوانی»، س ۲۲، ش ۱، ص ۱۶.

آغاز:

گر باد فتنه جمله جهان را به هم زند ما و چراغ چشم و ره انتظار دوست

۶) تبریک سال نو

چاپی:

- مجلهٔ ارمغان، «از مکاتیب علامه دوانی»، س ۲۲، ش ۱۰، ص ۵۲۳.

آغاز:

هر دم اقبال نوات باد ز گردون کهن سال نو بر تو همایون و چنین سال هزار

✱

یکی از کسانی که با دوانی مکاتیب داشته است قاضی میرحسین میبدی شاگرد دوانی است. در کتابخانهٔ ایندیا آفیس (India Office Library) نامه‌ای فارسی از میبدی به دوانی به شمارهٔ ۲۱۱۸/۸ موجود است (بنگرید به: فهرست کتابخانهٔ ایندیا آفیس، س ۱۱۶۲).

ث. اشعار

۱) دیوان اشعار عربی

- حسین علی محفوظ (مصحح)، بغداد، ۱۹۷۳ م (به نقل از: ایرانیکا، ذیل دوانی).

۲) مجموعه اشعار فارسی

- حسین مظفر، کازرون در فرهنگ ایران، ص ۳۸۵-۳۷۶.

۳) حنین حزین (عربی)

به گفتهٔ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (ج ۷، ص ۹۴-۹۳) نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ سید رضی اصفهانی (?) موجود بوده است.

رساله‌ای است منثور و منظوم مشتمل بر ۷۰۰ تا ۹۰۰ بیت. دوانی در این رساله به صراحت به تسنن خود اشاره کرده است (همانجا). آغاز:

سلام رسیل الشوق علی الاضالع سلام حلیف الوجه فی قلب نازع

ج. فقه و اصول و حدیث

۱) حاشیه بر انوار فقه شافعی یا انوار الشافعیه (عربی)

نسخه خطی از این اثر یافت نشد.

تویسرکانی احتمال داده است که این رساله تعلیقاتی بر کتاب انوار لعمل الابرار در فقه شافعی از جمال الدین یوسف اردبیلی (متوفی ۷۹۹ ق) باشد (ثلاث رسائل، ص ۲۴). نام این اثر در مجالس المؤمنین آمده است (ج ۲، ص ۲۲۷).

۲) شرح کتاب الاربعین نووی (عربی)

نسخه خطی از این اثر یافت نشد.

کتاب الاربعین تألیف محیی الدین ابو زکریا یحیی بن شرف نووی (۶۷۶-۶۳۱ ق) است و در آن دربارهٔ چهل حدیث پیامبر در اصول و فروع دین، جهاد، زهد، آداب و خطب بحث شده است (کشف الظنون، ج ۱، ص ۵۹). چنان که قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین می گوید، دوانی این کتاب را شرح کرده است (مجالس المؤمنین، ص ۲۲۷) این تنها اطلاعی است که از این رساله داریم. حتی در کشف الظنون نیز که ذیل اربعین نووی شروح این کتاب معرفی شده است (ج ۱، ص ۵۹ و ۶۰)، از این شرح نامی به میان نیامده است. دوانی خود در مقدمهٔ انموذج العلوم می گوید که کتاب الاربعین نووی را نزد سید عبدالرحمان حسینی ایچی (متوفی ۸۶۴) تعلیم گرفته (ثلاث رسائل، ص ۲۷۶) و آنچنان بر آن مسلط شده که در یک جلسه تمام این کتاب را برای رکن الدین روزبهان بقلی خوانده است (همان، ص ۲۷۸).

۳) خلخالیه (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه مرکزی، ش ۱۱۴۹/۲۵.

در مقدار خلخالیه که زن پایش را بدان زینت می کند.

آغاز: اعلمو ایها الطلاب انه قد شک اکثر الفقهاء فی حد الشرف فی المرئه بخلخال وزنه مائتا درهم (الذریعه، ج ۱۱، ص ۱۸۱).

۴) شرح بر منهاج الوصول بیضاوی (عربی)

به گزارش آقا بزرگ تهرانی، نسخه خطی از آن در کتابخانه موصل، موجود بوده است (الذریعه،

ج ۱۴، ص ۹۵). منهاج الوصول بیضاوی زبده‌ای است از کتاب المحصول فخر الدین رازی و المستصفی ابو حامد غزالی (ثلاث رسائل، ص ۳۰).

۵) حاشیه بر اوایل شرح عضدی بر مختصر المنتهی فی الاصول (عربی)

احتمالاً نسخه خطی شماره ۲۹۷۶ کتابخانه آستان قدس، با عنوان حاشیه بر شرح مختصر اصول ابن حاجب همین رساله است (به نقل از: کازرون، ص ۳۶۷).

عضدالدین ایچی بر کتاب مختصر المنتهی فی الاصول ابن حاجب (۶۴۶-۵۷۰ ق) شرحی نوشته است و چنان‌که قاضی نورالله شوشتری ذکر کرده دوانی بر این شرح حاشیه زده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۶).

۶) التسدید ربه التقلید فی بیان کون کل من مذاهب الاربعه علی الهدی (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه واتیکان، ۷، ش ۱۴۲۲/۴ (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).
بروکلمان از این اثر یاد کرده است (بنگرید به: بروکلمان، همانجا). ذکر این رساله در مجالس المؤمنین نیامده است.

۷) فی اصول الحدیث (عربی)

چاپ سنگی:

- لکهنو، ۱۸۷۶ م (به نقل از: بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).
این رساله در مقدمه جامع الصحیح ابو عیسی ترمذی چاپ شده است (معجم المطبوعات، ج ۱، ص ۶۳۲). بروکلمان آن را از دوانی دانسته است. اما در معجم المطبوعات به سید شریف جرجانی منسوب شده است (همانجاها). نام این اثر در دیگر فهرس آثار دوانی نیامده است.

ج. فلسفه

۱) حقیقت الانسان و روح الجوال فی العوالم (یا فی العالم) (عربی)

- محل ؟، ۱۹۴۷ م (فهرست کتابهای چاپی عربی، ص ۳۱۵).
این رساله آن‌طور که از نام آن برمی‌آید رساله‌ای است فلسفی. احتمال دارد که همان رساله قلمیه

باشد. همچنین در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۱۶، ص ۱۳۴) رساله‌ای به عربی بانام فی تحقیق معنی الانسان به دوانی منسوب است که شاید همین رساله باشد (بنگرید به: احمد نویس‌رکانی، ثلاث رسائل، ص ۲۵).

۲) علم النفس (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۵/۵۱۲۱۷ (فهرست دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۱۶۱).

این رساله در سه فصل و یک خاتمه تنظیم شده است. فصل اول در اثبات اینکه جوهر نفس غیر از جوهر بدن است. فصل دوم در بقاء نفس بعد از فنای بدن و فصل سوم در مراتب نفوس از نظر سعادت و شقاوت بعد از مفارقت از بدن. خاتمه این رساله در ذکر عوامل سه گانه عقل، نفس و جسم است و اینکه وجود از ذات حق به اقصی مراتب موجودات سرایت می‌کند (شرح زندگانی، ص ۱۶۱؛ فهرست دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۱۶۱).

آغاز: الحمد لله الذی لایجیب من بابه آمل و لایحرم عن جنابه عامل ...

در کتابخانه سنا (ش ۳) (فیلم: ۶۲۸ مرکزی؟) نسخه خطی رساله‌ای از غیث الدین دشتکی موجود است با عنوان فی مسألة الهیولی و کیفیت ترکیب الجسم منه و الصورة و وجه التركب الاتحادی بین النفس و البدن که در رد آراء علم النفس دوانی است.

۳) شرح اثبات الجوهر المفارق (عربی)

نسخ خطی:

۱. کتابخانه مسجد عالی گوهرشاد، ش ۹۷۶ (فهرست نسخه‌های خطی چهار کتابخانه مشهد، ص ۳۱۲).

۲. کتابخانه مدرسه نواب مشهد، ش ۳۲ حکمت (همان، ص ۵۰۹).

۳، ۴، ۵، ۶. کتابخانه مرکزی، ش ۲/۲۶۹؛ ش ۳۰/۲۹۰؛ ش ۱/۳۳۹؛ ش ۱۳/۹۲۶.

رساله اثبات جوهر مفارق یا نفس الامر یا اثبات العقل از خواجه نصیر الدین طوسی است. این رساله مختصر در سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیر الدین طوسی نقل شده است (ص ۱۶۸-۱۶۶). بر این رساله چندین شرح نوشته شده است و از جمله شروح آن شرح دوانی است که صاحب مجالس

المؤمنین از آن با عنوان شرح رساله نصیریته در تحقیق معنی نفس الامر یاد کرده است (ص ۲۲۷). آغاز، بعد از حمد: فبقول محمد بن اسعد الصدیقی لما اتفق لی مطالعه الرسالة الّتی اخترتها ... الخواجه نصیر الملتّ و الدّین محمد بن حسن الطوسی فی اثبات الجوهر المفارق انجام: ولی فی تحقیق نفس الامر کلام بعید الفور ارجو من عناية الله وحسن توقيعه تيسر تحقيقه انه خير من اعان وهو المستعان وعليه التكلان ولى الحمد فى كل آن وزمان (به نقل از: سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، ص ۱۶۸). کمال‌الدین حسین اردبیلی که از شاگردان دوانی بوده است، بر این شرح حاشیه زده است (الذّریعه، ج ۱، ص ۸۸).

۴) شرح قصیده قافیه در احوال نفس (عربی)

از این رساله نسخه خطی به دست نیامد. برخلاف آنچه بعضی گفته‌اند (شرح زندگانی، ص ۱۶۸) این رساله در هیأت نیست، به گزارش حاجی خلیفه در کشف الظنون که مرجع اصلی انتساب این رساله به دوانی است. این رساله در احوال نفس است (کشف الظنون، ج ۲، ۱۳۴۵). نویسنده قصیده معلوم نیست، اما از دوانی به عنوان شارح آن یاد شده است. از آنجا که این مطالب در کشف الظنون درست در ذیل قصیده فی الهیة از ابوعلی بغدادی نقل شده گویا با این رساله مشتبه شده است و گمان کرده‌اند که دوانی قصیده ابوعلی بغدادی را شرح کرده است. آغاز قصیده:

ولقد تقضى من رياض رَوْقِ علمِ بباغات تنوق وتالق (همانجا)

۵) رساله القلمیه (عربی)

نسخ خطی:

۱، ۲، ۳. مرکزی (اهدایی حکمت)، ش ۲۵۳/۱۵؛ ش ۱۲۵۷/۲۶؛ ش ۹۱۸۳/۱۳.

۴. ملی، جنگ ش ۲۱۱۶/ف.

۵، ۶. آستان قدس، ش ۵۸۸۷ ضمیمه ۴۹۵ حکمت، ش ۸۱۸۶.

در این رساله دوانی از انسان و ترقی و تعالی او در عالم کون و فساد به نثری ادیبانه بحث می‌کند

(کازرون، ص ۳۶۳).

٦ الزوراء (عربی)

چاپی:

- قاهره: المطبعة الحسينيه، تاريخ؟، سنگی.

- سيد احمد تويسركاني، الرسائل المختاره، كتابخانه عمومي امام اميرالمؤمنين علي (ع)، اصفهان، ۱۳۶۴ ش، ص ۹۶-۸۱.

چاپ سيد احمد تويسركاني بر اساس سه نسخه خطي صورت گرفته است (بنگريد به: الرسائل المختاره، ص ۱۹).

ترجمه فارسی:

محمد حسين بختياري كوهسرخي، مجله آستان قدس رضوي، س ۷ (۱۳۴۷)، ش ۴، ص ۹۳-۸۴. منوچهر مظفريان در كازرون در فرهنگ ايران نشاني ۱۵ نسخه خطي اين رساله را به دست داده است (كازرون، ص ۳۴۹).

اين رساله در نجف نوشته شده و تاريخ اتمام نگارش آن به استناد آنچه در پايان اين رساله آمده ۲۵ جمادى الآخر سال ۱۸۷۲ است.

درباره اين رساله غلامحسين ابراهيمي ديناني در جلد دوم كتاب ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام (ص ۲۹۴-۲۸۴)، توضیحات ارزنده‌ای داده است.

بر این رساله دوانی خود شرحی نوشته است، موسوم به الجوراء و همو در پی ایرادی که ملاقطب الدین محبوی انصاری بر این رساله گرفته است حاشیه‌ای بر آن نوشته که به «حاشیه صغیره» معروف است.

شرح دیگر این رساله عبارت است از: (۱) تحقیق الزوراء (عربی)، نوشته محمد بن فخر بن علی لاری، شاگرد دوانی، در تاریخ ۹۱۸ هـ.ق. در این شرح بیشتر به اقوال اهل تصوف استناد جسته است (بزرگان نامی پارس، ج ۲، ص ۶۷۰). نسخه خطی از این رساله در کتابخانه آستان قدس (مجموعه ش ۱۱۰۴۶) موجود است. (۲) حاشیه غیاث الدین منصور دشتکی (عربی؟)، ردیه‌ای است بر این رساله (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۳۲). (۳) شرح الزوراء (فارسی)، از شجاع حسینی (؟) شاگرد دوانی که پس از مرگ استادش در مدینه نگاشته است. نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه سپهسالار (ش ۱۲۲۹/۵) موجود است (منزوی، ص ۱۲۳۸-۱۲۳۷). ترجمه الزوراء از میرشجاع الدین منصور

در کتابخانه آصفیه (مجموعه ش ۳۱/۳) موجود است (منزوی، ص ۱۰۸۵-۱۰۸۴). بر نگارنده معلوم نشد که آیا شجاع‌الدین منصور همان شجاع حسینی و این رساله همان رساله سابق‌الذکر است یا خیر. ۴) حاشیه شیخ کردی (?): نسخه خطی: کتابخانه پرنستون، ش ۱۶۱۱ (فهرست کتابخانه پرنستون، ص ۴۸۵).

۷) الحوراء (عربی)

چاپی:

- سید احمد تویسرکانی، شرح خطبة الزوراء، مجله ادبیات اصفهان، دوره ۲ (۱۳۷۰)، ش ۲، ص ۱۷۹-۱۴۱.

این رساله در نجف و ظاهراً بلافاصله پس از الزوراء، بنا به درخواست شیخ شرف‌الدین حسن فتال در شرح الزوراء نوشته شده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۶).

۸) حاشیه بر الزوراء (عربی)

دوانی این حاشیه را در پی ایرادی که ملا قطب‌الدین فرزند محیی‌الدین انصاری کوشکناری بر رساله الزوراء گرفته است و به تعبیر قاضی نورالله شوشتری در «دفع طعن او» نوشته است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۶).

۹) شواکل الحور فی شرح هیاکل النور (عربی)

چاپی:

- تهران، ۱۳۱۳ ق، سنگی (الذریعه، ج ۱۴، ص ۱۷۷).

- قاهره، تاریخ؟ (ظاهراً دویار).

- محمد عبدالحق و م. ی. کوکان، مدرس، ۱۳۷۳ ق.

- سید احمد تویسرکانی، ثلاث رسائل، آستان قدس، مشهد، ۱۴۱۱ ق.

در چاپ تویسرکانی از سه نسخه خطی موجود در کتابخانه‌های ایران و نیز نسخه مطبوع در مدرس استفاده شده است.

مؤلف در یازدهم شوال ۸۷۲ این رساله را به اتمام رسانیده است. این رساله درباره وقایع تاریخی آن روزگار نیز اطلاعاتی به دست می‌دهد (بنگرید به: ثلاث رسائل، ص ۹). رساله یک بار

به نام خواجه جهان غیاث الدین محمود (۸۱۳-۸۸۶) و یک بار نیز برای شخص نامعلومی از خاندان قره قویونلو فرستاده شده است (فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۱ (عربی)، ص ۶۹۵-۶۹۴).

هیاکل النور رساله‌ای است به زبان عربی از شیخ اشراق (البته ترجمه فارسی از این اثر نیز موجود است که به سهروردی نسبت داده شده است و انتساب درستی نیست). شرح دوانی قدیمترین شرحی است که بر این کتاب نوشته شده است. نویسنده پس از نگارش آن از اوضاع زمان شکایت می‌کند و این شرح را کافی نمی‌داند و امیدوار است که اگر اجل امان دهد و اوضاع سامان یابد شرح کاملتری از این کتاب بنویسد (به نقل از ثلاث رسائل، ص ۹).

بر این اثر دو حاشیه نوشته شده است که عبارت است از:

۱) حاشیه غیاث الدین منصور دشتکی با عنوان اشراق هیاکل النور لکشف ظلمات شواکل الغرور. این رساله ردیه‌ای است که بر شواکل الحور نوشته شده و ظاهراً ناتمام مانده است. ناصر محمدی در مجله تحقیقات اسلامی (س ۱۱، ش ۱ و ۲، ۱۳۷۵، ص ۱۷۹-۱۵۲) این اثر را معرفی کرده است.

۲) حاشیه یحیی بن نضوح معروف به نوعی زاده (به نقل از: کشف الظنون).

پس از دوانی شروح دیگری نیز بر هیاکل النور نوشته شده است که عبارت است از:

۱) شرح عبدالرزاق لاهیجی. ۲) شرح حسن کردی (به نقل از ریتر، ص ۲۸۴).

۱۰) حاشیه بر حاشیه صدرالدین دشتکی بر حکمة العین (عربی)

نسخه خطی:

- آستان قدس رضوی، مجموعه شماره ۱۲۲۱.

صدرالدین دشتکی بر شرح میرک بخاری بر حکمة العین، اثر دبیران کاتبی قزوینی، حاشیه‌ای نگاشته است. دوانی بر حاشیه صدرالدین حاشیه نگاشته است.

۱۱) حاشیه بر اوائل شرح محاکمات جرجانی (عربی)

به گفته علی دوانی، نسخه خطی از این اثر در کتابخانه فاضلیه موجود بوده است (شرح زندگانی، ص ۱۶۰) و نیز بنگرید به بروکلیمان (ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸). قاضی نورالله شوشتری نام این اثر را در فهرست خود با عنوان حاشیه بر محاکمات جرجانی آورده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۶). اما نویسندگانی آن را حاشیه بر محاکمات قطب الدین رازی دانسته است (بنگرید به: ثلاث رسائل).

ص ۲۵). ظاهراً دوانی رساله‌ای از میر سید شریف جرجانی را شرح کرده است. اما میر سید شریف رساله‌ای با عنوان محاکمات ندارد. بلکه حاشیه یا شرحی دارد بر محاکمات قطب‌الدین رازی. احتمالاً حاشیه دوانی بر این رساله است.

۱۲) حاشیه بر شرح الاشارات والتنبیها (عربی)

علی دوانی از این اثر یاد کرده است (شرح زندگانی، ص ۱۶۱). ممکن است همان حاشیه بر شرح محاکمات باشد.

۱۳) فی اثبات الماهیه و الهویه (عربی؟)

بروکلمان از این اثر یاد کرده است (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

۱۴) اثبات الواجب (قدیم) (عربی)

چاپ سنگی:

— آستانه، تاریخ؟ (معجم المطبوعات، ج ۱، ص ۹۲۰).

این رساله از رساله‌های مهم فلسفی دوانی به‌شمار می‌آید. تاریخ تألیف این رساله را نویسنده مجالس المؤمنین ۸۹۷ ق ذکر کرده است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۵) این تاریخ درست نیست، چراکه دوانی رساله اثبات الواجب جدید را به تصریح خود ده سال پس از این رساله نگاشته است و تازه پس از آن صدرالدین دشتکی (متوفی ۹۰۳) آن را نیز مورد انتقاد قرار داده است. بنابراین تاریخ نگارش آن باید حدود ۸۸۷ باشد، نه ۸۹۷. این رساله به‌نام سلطان بایزید دوم نگاشته شده است و سلطان نیز به‌عنوان پاداش پانصد فلوری (سکه عثمانی) برای او فرستاده است. (بنگرید به: نامه‌های فارسی، ذیل نامه سلطان بایزید دوم به ... در همین کتابشناسی).

صدرالدین دشتکی (متوفی ۹۰۳) در رساله‌ای به همین نام بر مواضع دوانی در این رساله اعتراض کرده است. بر این رساله دو شرح نوشته شده است که عبارت است از:

۱) شرح عزالدین محمد بن علی قره‌باغی (متوفی ۹۴۲).

۲) شرح قاضی نورالله شوشتری.

حاشیه‌های بسیاری نیز نگاشته شده که عبارت است از:

۱) حاشیه جمال‌الدین محمود شیرازی؛ ۲) حاشیه ملا میرزا جان باغنوی شیرازی (متوفی ۹۹۴)

یا ۹۹۵). نسخ خطی: کتابخانه آستان قدس، ش ۹۶۵۵ و ۱۱۰۹۳ (فهرست آستان قدس، ج ۱۱، ص ۳۲۰ و ۳۲۵؛ ۳) حاشیه ملا میرزا شیروانی (متوفی ۱۰۹۱ یا ۱۰۹۸)؛ ۴) حاشیه میرزا ابراهیم، پسر صدرالدین شیرازی (متوفی ۱۰۷۰)؛ ۵) حاشیه سید ابراهیم حسین همدانی (متوفی ۱۰۲۶)؛ ۶) حاشیه غیاث‌الدین منصور دشتکی؛ ۷) حاشیه سید حسین خلخالی؛ ۸) حاشیه قاضی زاده عبدالخالق کرهرودی (معروف به قاضی جهان)؛ نسخه خطی: کتابخانه آستان قدس، ش ۱۱۰۹۳ (فهرست آستان قدس، ج ۱۱، ص ۳۲۵)؛ ۹) حاشیه محمد حنفی تبریزی، نسخ خطی: کتابخانه آستان قدس، ش ۹۶۴۳، ۹۶۵۵، ۱۱۰۹۳ (همان، ص ۳۰۳ و ۳۲۰ و ۳۲۵).

۱۵) اثبات الواجب (جدید) (عربی)

منوچهر مظفریان در کتاب کازرون در آینه فرهنگ ایران، پنج نسخه خطی از این اثر را معرفی کرده است (ص ۳۴۲).

این رساله را دوانی در پی اعتراضاتی که صدرالدین دشتکی بر اثبات الواجب (قدیم) او کرده بود، ده سال پس از نگارش آن، در خطه لار نوشت (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۵؛ کازرون، ص ۳۴۲). نویسنده در ابتدای آن تلویحاً به وجود نارساییهایی در رساله اثبات الواجب قدیم خود اشاره کرده است.

رساله در چهارده فصل است. بدین ترتیب: فصل اول در اثبات واجب، فصل دوم در اینکه واجب وجودش زائد بر ذاتش نیست. فصل سوم در توحید. فصل چهارم در اینکه واجب الوجود قسمت‌پذیر نیست. فصل پنجم در اینکه واجب صفاتش عین ذاتش است. فصل ششم در علم خداوند. فصل هفتم در قدرت خداوند. فصل هشتم در اراده خداوند. فصل نهم در حیات خداوند. فصل دهم در سمع و بصر خداوند. فصل یازدهم در تکلم خداوند. فصل دوازدهم در قضا و قدر الهی. فصل سیزدهم در حکمت خداوند. فصل چهاردهم در جود و بخشش خداوند.

گزارشی از مباحث این رساله را اسماعیل واعظ جوادی در مجله وحید (س ۵، ص ۳۴۷-۳۴۱) به دست داده است. این رساله نیز مورد اعتراض صدرالدین دشتکی واقع شده است و رساله‌ای به این نام در رد آراء دوانی نگاشته است. غیاث‌الدین منصور دشتکی در رساله کشف الحقایق محمدیه ضمن شرح آراء پدر خود، صدرالدین دشتکی، به رد آراء دوانی در اثبات الواجب قدیم و جدید پرداخته است و ظاهراً آنچه صدرالمتألهین در جزء اول از سفر سوم اسفار اربعه (ج ۶، ص ۶۳ تا ۹۲) نقل کرده،

برگرفته از این دو اثر است. بر این رساله نیز چند شرح نوشته شده است که عبارت است از:
(۱) شرح حاج محمود نیریزی؛ (۲) شرح نصرالله بن محمد عمری خلخالی؛ (۳) شرح کمال‌الدین حسین اردبیلی (متوفی ۹۵۰)؛ (۴) شرح یوسف بن جمال‌الدین؛ (۵) شرح علی بن عمر کاتب؛ (۶) محمد شاه بن علی فناری (متوفی ۹۲۹)؛ (۷) شرح میرزا جان باغنوی.
در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ترجمه‌ای از این رساله به شماره ۱۰۳۵/۵۴ متعلق به قرن یازدهم موجود است که قسمت اعظم این رساله را شامل می‌شود. مترجم در پایان می‌نویسد: نخواستیم همه کتاب را ترجمه کنیم (به نقل از: کازرون، ص ۳۴۲).

۱۶) تذكرة و تبصرة من الحكمة (عربی؟)

بروکلمان از این اثر یاد کرده است (ذیل: ج ۲، ص ۳۰۹).

۱۷) مراتب الوجود

نسخه خطی:

- کتابخانه توکیو، ش ۳۲ (فهرست کتابخانه توکیو، ص ۲۵).
نام این اثر در هیچ یک از فهرستهای آثار دوانی نیامده است. ممکن است عنوان دیگری باشد برای یکی از آثار شناخته شده دوانی.

ح. کلام

۱) شرح العقاید العزیه (عربی)

چاپ سنگی:

- استانبول، ۱۸۱۷ م؛ آستانه (در هامش حاشیه قاضی نورالله شوشتری بر شرح عقاید العزیه)،
۱۲۷۵ ق؛ آستانه، ۱۳۰۷ ق؛ دهلی، ۱۸۹۸ م؛ لکهنو، ۱۳۲۸ ق؛ پترزبورگ، ۱۳۱۳ ق.

چاپی:

- سلیمان دنیا، الشیخ محمد عبده بین الفلاسفه و الکلامیین (مشمول بر شرح عقاید عزیه و حاشیه محمد عبده)، قاهره، دارالاحیاء الکتب العربیه، ۱۳۷۷ ق.
از این رساله ۵ نسخه خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است (بنگرید به: کازرون،

ص ۳۶۱). رساله عقاید العَضَدِيَّة نوشته عضدالدین ایجی، مؤلف موافق است و دوانی در این رساله آن را مورد شرح و تقدیر قرار داده است. این رساله از رسالات مهم و بحث‌انگیز کلامی دوانی است. بنا بر گزارش قاضی نورالله شوشتری، دوانی این رساله را در جرون (بندرعباس) و به درخواست فرد متمولی نوشته است. تاریخ تألیف تفسیر سوره کافرون که آن هم در جرون نوشته شده، ۹۰۵ است و این رساله نیز احتمالاً در همان اوان نوشته شده است. یعنی نگارش آن به سالهای پایانی عمر دوانی باز می‌گردد. بحث‌انگیز بودن این رساله از آن جهت است که دوانی در آن فرقه ناجیه را اشاعره دانسته و قول نصیرالدین طوسی را که فرقه ناجیه را شیعه امامیه تلقی کرده، رد کرده است (چاپ سلیمان دنیا، ص ۲۹). قاضی نورالله شوشتری که بر شیعی بودن دوانی تأکید دارد، در توجیه این سخن می‌گوید که این رساله را نویسنده به درخواست یکی از سنی‌مذهبان جرون و برای خوش آمد او نوشته است. این قول صحیح نمی‌نماید. اما به هر حال دوانی خود در رساله نورهادهای که شوشتری آن را ندیده موضع خود را تعدیل کرده است.

از دیگر مباحث مهم این رساله بحث حدوث عالم است که نویسنده در حواشی تجرید، انموذج العلوم و نورهادهای نیز بدان پرداخته است.

بر این رساله حاشیه‌هایی نیز نگاشته شده است بدین شرح:

۱) حاشیه محمد بن مبارکشاه (تاریخ نظم و نثر، ج ۱، ص ۲۷۷)؛ ۲) حاشیه قاضی عبدالحکیم بن شمس الدین سیالکوتی (متوفی ۱۰۶۷ ق)؛ این حاشیه به همراه شرح قاضی نورالله شوشتری و شرح دوانی در آستانه به سال ۱۲۷۵ ق چاپ سنگی شده است؛ ۳) حاشیه عبدالحلیم لکهنوی؛ این حاشیه نیز در آستانه به سال ۱۳۱۸ ق چاپ سنگی شده است (المعجم المطبوعات، ج ۱، ص ۸۹۲). ۴) حاشیه امان‌الله بنارسی؛ ۵) حاشیه عبدالنبی شطاری گجراتی؛ ۶) حاشیه وجیه‌الدین علوی گجراتی؛ ۷) حاشیه محمد محسن کشمیری؛ ۸) حاشیه نظام‌الدین سهالوی؛ ۹) حاشیه سیدباقر اشرفی جائسی؛ ۱۰) حاشیه کمال‌الدین فتحپوری؛ ۱۱) حاشیه برکه‌اله آبادی؛ ۱۲) حاشیه ابوالخیر جونپوری؛ ۱۳) حاشیه سیدمحمد قائم حسینی الله آبادی (به نقل از: الثقافة الاسلامیه، ص ۲۳۵-۲۳۶)؛ ۱۴) حاشیه محمد عبده؛ این حاشیه در چاپ سلیمان دنیا در ذیل شرح العقاید عضدیه نقل شده است. ۱۵) حاشیه عنایت بخاری؛ به سال ۱۳۲۸ ق در لکهنو چاپ سنگی شده است (کازرون، ص ۳۶۰). ۱۶) حاشیه سید حسین خلخالی (متوفی ۱۰۲۴) (همانجا). ۱۷) حاشیه یوسف

قره‌باغی؛ ۱۸) حاشیه احمد حیدر؛ ۱۹) حاشیه محی‌الدین محمود بن حاتم (فهرست کتابخانه توکیو، ص ۳۴).

۲) حاشیه قدیم بر شرح جدید تجرید الاعتقاد (عربی)

چاپ سنگی:

- آستانه، ۱۳۰۷ ق (المعجم المطبوعات، ج ۱، س ۸۹۲).

علاءالدوله علی بن محمد مشهور به قوشچی (متوفی ۸۷۹ ق) شرحی بر کتاب تجرید الاعتقاد نصیرالدین طوسی نگاشته است که به شرح جدید تجرید مشهور است. دوانی بر این شرح سه حاشیه نگاشته است. حاشیه اول به حاشیه قدیم موسوم است و به نام سلطان خلیل بایندری (متوفی ۸۸۳ ق) تألیف شده است. مطالب این حاشیه مشتمل است بر امور عامه و جواهر و اعراض تا اثنای مباحث اجسام فلکیه، اواسط مقصد دوم تجرید الاعتقاد است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۵). صدرالدین دشتکی (متوفی ۹۰۳ ق) در اولین حاشیه‌ای که بر شرح جدید تجرید نوشته است آراء دوانی در این رساله را مورد انتقاد قرار داده است.

بر این رساله چندین حاشیه نگاشته شده است:

۱) حاشیه جمال‌الدین محمود شیرازی (الذریعه، ج ۶، ص ۶۹؛ ظاهراً به نقل از تسمیم امل الآمل اثر شیخ عبدالنبی قزوینی)؛ ۲) حاشیه میرزا جان باغنوی شیرازی؛ نسخ خطی: آستان قدس، ش ۶۸، ۹۴، ۹۱ (فهرست آستان قدس، ج ۱، ص ۸۴ و ۸۵)؛ ۳) حاشیه ملا عبدالله یزدی (متوفی ۹۸۱)، ج ۱؛ نسخه خطی: آستان قدس، ش ۱۰۸ (فهرست آستان قدس، ج ۱، ص ۸۶)؛ ۴) حاشیه آقا حسین خوانساری؛ قسمتی از این حاشیه که درباره شبهه جذر اصم است، احد فرامرز قراملکی در مجله خردنامه صدرا (ش ۱۰، ص ۸۹-۷۷) تصحیح و چاپ کرده است؛ ۵) حاشیه فتح الله شیرازی؛ ۶) حاشیه کمال‌الدین حسین بن عبدالحق الالهی اردبیلی (به نقل از: کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۵۳)، نسخه خطی: آستان قدس رضوی، ش ۸۰ (فهرست آستان قدس، ج ۱، ص ۹۲)؛ ۷) حاشیه محمد باقر بن معز‌الدین الحسینی الرضوی (همانجا)؛ ۸) حاشیه عبدالغفار گیلانی، شاگرد میرداماد؛ ۹) حاشیه قاضی نورالله شوشتری (در مبحث جواهر)؛ ۱۰) حاشیه میرزا محمد بن حسن شیروانی، نسخه خطی: آستان قدس، ش ۱۰۰۷۷ (فهرست آستان قدس، ج ۱۱، ص ۹۴)؛ ۱۱) حاشیه عطاء الله گیلانی (رودرسی؛ ۱۲) حاشیه جلال‌الدین استرآبادی؛ ۱۳) حاشیه سید حسین بن رفیع‌الدین محمد

حسینی مرعشی آملی (متوفی ۱۰۶۴؛ ۱۴) حاشیه شمس الدین محمد گیلانی؛ ۱۵) حاشیه سید میر معز الدین بن فخر الدین مشهدی.

۳) حاشیه جدید بر شرح جدید تجرید الاعتقاد (عربی)

منوچهر مظفریان ۶ نسخه خطی از این رساله را معرفی کرده است (کازرون، ص ۳۴۰). در پی اعتراضاتی که صدرالدین در اولین حاشیه خود بر شرح جدید تجرید از حاشیه قدیم جلال الدین دوانی کرد، دوانی در ۸۹۶ حاشیه دیگری به تجرید نوشت که به حاشیه جدید موسوم است. این حاشیه مشتمل بر امور عامه تا اثنای مبحث ماهیت، اواسط مقصد اول تجرید الاعتقاد است (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۵). از جمله مباحث این رساله بحث شبهه جذر اصم است و ظاهراً نخستین جایی است که دوانی درباره این موضوع بحث کرده است (بنگرید به: احد فرامرز قراملکی، خردنامه صدر، ج ۱۰، ص ۷۸) پس از نگارش این رساله، صدرالدین دشتکی در حاشیه دومی که بر شرح جدید تجرید نگاشت، آراء دوانی در این حاشیه را نقد کرده است. قسمتهایی از این رساله که درباره شبهه جذر اصم است احد فرامرز قراملکی در مجله خردنامه صدر (ش ۵ و ۶، ص ۷۵-۸۲) تصحیح و چاپ کرده است. بعدها ملامحمد فرزند حاج حسن (؟) (متوفی ۹۱۱) و شمس الدین محمد خفری در حواشی که بر شرح جدید تجرید نوشتند میان آراء دوانی و صدرالدین دشتکی در این دو حاشیه به داوری نشستند. (کشف الظنون، ج ۱، ص ۳۵۰). عبدالرزاق لاهیجی نیز در شوارق الالهام (شرح تجرید الاعتقاد) چنین کرده است (بنگرید به: منطق و مباحث الفاظ، مقدمه توشی هیکو ایزتسو، ص ۲۱-۱۷).

بر این حاشیه اختصاصاً حواشی و تعلیقاتی نیز نوشته شده است از جمله:

حاشیه میر مرتاض نخجوانی (به نقل از: کشف الظنون، ج ۱، ص ۳۵۰).

۴) حاشیه اجد بر شرح جدید تجرید الاعتقاد (عربی)

نسخ خطی:

- آستان قدس، ش ۱۱۳ (فهرست آستان قدس، ج ۱، ص ۹۶).

در پی اعتراضاتی که صدرالدین دشتکی در دومین حاشیه خود بر شرح تجرید از حاشیه جدید دوانی کرد، دوانی در ۸۹۷ یعنی یک سال پس از نگارش حاشیه جدید به نگارش حاشیه دیگری بر

شرح جدید تجرید پرداخت و آن را حاشیه‌اجد نامید (مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۲۲۵).
غیاث‌الدین منصور دشتکی (۹۴۹-۸۷۰) حاشیه‌ای در ردّ این حاشیه‌جلال‌الدین دوانی نوشته
است (کشف‌الظنون، ج ۱، ص ۳۵۰).

مجموع سه حاشیه دوانی به طبقات جلالیه موسوم شد و دو حاشیه صدرالدین دشتکی به طبقات
صدریه موسوم است (کشف‌الظنون، همانجا). قسمتهایی از طبقات جلالیه در حاشیه شرح جدید
تجرید در سال (۱۲۸۵ ق) چاپ سنگی شده است (ثلاث رسائل، ص ۲۶-۲۵).

۵) در تعریف علم کلام (عربی)

منوچهر مظفریان چهار نسخه از این اثر را معرفی کرده است (کازرون، ص ۳۶۳ و ۳۶۴).
قاضی نورالله شوشتری درباره این رساله گفته است: «در تعریف علم کلام که در کتاب موافق
مذکور است و آن را به نام میرمحب‌الله که پسرزاده امیر نعیم‌الدین نعمت‌الله ماضی بود، نوشته و به
هند نزد او فرستاده و در آن رساله متصدی دفع اعتراضات ملاعلی‌عران طوسی از شارح آن کتاب
سیدالمحققین (میرسیدشریف جرجانی) قدس سره الشریف شده» (مجالس المؤمنین، ص ۲۲۶ و ۲۲۷).

۶) جواب دوانی به رساله «فی اعتراضات عشره علی التعریف المختار للعلم فی المواقف» (فارسی؟)
رساله «فی اعتراضات عشره علی التعریف المختار للعلم فی المواقف» تألیف محیی‌الدین
خطیب‌زاده است. آن‌طور که مظفریان گفته این رساله همان است که در نسخه‌های خطی فارسی
(ج ۲، س ۱۰۶۹) با عنوان پاسخ دوانی از آن یاد شده است (کازرون، ص ۳۶۷). اگر چنین باشد، این اثر
فارسی است و نسخه خطی آن به شماره ۹۸۵۶ (ضمن مجموعه ۵۱ کلام) در کتابخانه فاضلیه قم
موجود بوده است.

۷) الحجج الباهره فی افهام الطایفه الفاجره (عربی؟)

بروکلمان از این اثر یاد کرده است (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

۸) افعال الله (عربی)

برخی فهرست‌نویسان آثار دوانی به استناد به کشف‌الظنون اثری از این نام را از دوانی دانسته‌اند
(کازرون، ص ۳۷۲-۳۷۱: ثلاث رسائل، ص ۲۴). اما هنوز نسخه‌ای از این اثر به دست نیامده است.

۹) نورالهدایه (فارسی)

چاپی:

- ضمیمه خصایص وحی المبین فی مناقب امیرالمؤمنین (تألیف حسن بن بطریق اسدی)، تهران، ۱۲۱۱ ق، سنگی.

- علی دوانی، شرح زندگانی مولانا جلال‌الدین دوانی (همراه نورالهدایه)، قم، ۱۳۷۵ ق.

- سید احمد تویسرکانی، رسائل المختاره، کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین علی (ع)، اصفهان، ۱۳۶۴ ش، ص ۱۲۸-۱۰۹.

چاپ علی دوانی متن کامل رساله نیست. در چاپ تویسرکانی علاوه بر نسخ چاپی از دو نسخه خطی دیگر استفاده شده است. تاریخ نگارش این رساله دقیقاً معلوم نیست. مؤلف در آن از برخی رسالات دیگر خود؛ «تعلیقات تجرید»، «تعلیقات عقائد عضدیّه»، «خلق افعال عباد» یاد کرده است و بر این اساس برخلاف آنچه بعضی پنداشته‌اند (منزوی ج ۲، ص ۸۵۸) انتساب این رساله به دوانی قطعی است و این اثر متعلق به سالهای پایانی عمر اوست.

رساله صورت دفاعیه دارد. بدین معنی که برای رفع سوءنظر دیگران نوشته شده است. نویسنده در ابتدای رساله می‌گوید که لقب صدیقی او «تصدیق به اصول و فروع دین محمدی» است (الرسائل المختاره، ص ۱۰۹). درحالی که گفته‌اند این لقب به جهت انتساب به ابوبکر بوده است. پس از آن در دفاع از دو موضع‌گیری پیشین خود یکی موضعی که در مورد حدوث عالم گرفته و دیگری که از آن مهمتر است، موضع‌گیری در خصوص امامان شیعه به بحث می‌پردازد. مؤلف در عقاید مذهبی جانب احتیاط را رعایت کرده است. از طرفی می‌گوید: «به یقین دانستم که خلیفه برحق بعد از نبی مطلق (ص) امیرالمؤمنین علی (ع) است و بعد از ایشان امام حسن و بعد از ایشان امام حسین الی مهدی الهادی علیهم السلام» (الرسائل المختاره، ص ۱۲۳) و از طرف دیگر می‌گوید «اگرچه خلفای ثلاثه در ابتدای امر مرتکب قبائح می‌شدند، اما چون به درجه ایمان رسیدند، عملهای محموده نمودند که موجب کثرت ثواب بود و واجب‌الوجود به طریق جزا عطا فرموده ایشان را استعداد خلافت و ثانی، الحال که خلیفه شدند برحق باشند» (الرسائل المختاره، ص ۱۲۵-۱۲۴). باید توجه داشت که این رساله روزگاری نوشته شده است که شیعیان در ایران اندک‌اندک قدرت یافته بودند.

(۱۰) نوید من الکلام علی طوائف علم الکلام (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه بایزید (استانبول)، ش ۴ و ۲۱۳۷ (به نقل از بروکلیمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

(۱۱) خلق الاعمال یا الجبر و الاختیار (عربی)

چاپی:

- مجموعه کلام المحققین، تهران، ۱۳۱۵ ق، سنگی.

- سید احمد تویسرکانی، الرسائل المختاره، کتابخانه عمومی امیرالمؤمنین علی (ع)، اصفهان،

۱۳۶۴ ش، ص ۹۶-۸۱.

در چاپ تویسرکانی علاوه بر نسخه چاپ سنگی از دو نسخه خطی دیگر نیز استفاده شده است. این رساله به خواهش سعدالدین محمد استرآبادی در یکی از سفرهای دوانی، هنگام گذار از شهر کاشان نوشته شده است. ظاهراً افعال العباد، خلق الافعال و الجبر و الاختیار (به عربی) که در برخی از فهارست آثار دوانی از آنها یاد شده، عناوین دیگر این رساله است (ثلاث رسائل، ص ۲۴).

دوانی در رساله نورالهدایه از این رساله یاد کرده و درباره آن گفته است: «مرا رساله‌ای است مفرده در تحقیق خلق افعال عباد، آن رساله خاتمه‌ای دارد که مشتمل است بر کلیات اصول و فروع دین محمدی، بر وجهی که جدّ و جهد این لاشیء بر آن قرار گرفته...».

در این رساله مؤلف دیدگاه معتزله و فلاسفه درباره «جبر و اختیار» را مورد نقد قرار داده است و خود موضع اشاعره را اختیار کرده است. انتهای این رساله بحثی است درباره مراتب توحید، شامل توحید افعال، توحید صفات و توحید ذات.

(۱۲) شرح دیباجه طوائع الانوار (عربی)

نسخه خطی:

خطبه طوائع الانوار رساله مختصری است در کلام از عبدالله بن عمر بیضاوی (متوفی ۶۸۵ ق) که شروع بسیاری بر آن نوشته شده است. دوانی دیباجه این خطبه را شرح کرده است و به گفته حاجی خلیفه در کشف الظنون حواشی بسیاری بر آن نوشته شده است (ج ۲، ص ۱۱۱۷). قاضی نورالله شوشتری نیز از این اثر یاد کرده است (ج ۲، ص ۲۲۷).

۱۳) اثبات التکلم لله و تفسیر الکلام النفسی (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مشکاة) (بنگرید به: فهرست دانشگاه، بخش ۱، ج ۳، ص ۵۲۳).
آغاز: ... المبحث الاول فی اثبات کونه متکلماً و تفسیر الکلام النفسی الذی اثبتوه.

۱۴) جبر و اختیار (فارسی)

نسخه خطی:

- آستان قدس رضوی ۱۱۳/۱۲ منطق، ف. رضوی ۱: ۳۲ (منزوی، ج ۲، ص ۷۷۱-۷۷۲).
به گفته قاضی نورالله شوشتری این رساله به نام میرمیران ماضی اصفهانی نوشته شده است (مجالس المؤمنین، ص ۲۲۷). و به گفته احمد منزوی در نسخه سابق الذکر به نام یکی از بزرگان گویا ملقب به غیاث الدین (همانجا).
به جز این رساله، جلال الدین دوانی رساله دیگری در همین موضوع با عنوان خلق الافعال یا الجبر و الاختیار به عربی تألیف کرده است (بنگرید به: خلق الاعمال در همین کتابشناسی).

خ. منطق

۱) حاشیه بر تهذیب المنطق (العجالة) (عربی)

چاپ سنگی:

- لکهنو، ۱۲۶۴ ق.
- لکهنو (در مجموعه شماره ۶۷)، ۱۲۹۳ ق.
- تهران، ۱۳۲۳ ق، در هامش حاشیه ملا عبد الله یزدی (به نقل از: ترجمه و تفسیر تهذیب المنطق تفتازانی، ص ۲۴).
- منوچهر مظفریان ۴ نسخه از این رساله را معرفی کرده است (کازرون، ص ۳۶۳).
- سه تعلیقه نگاشته شده بر این رساله به همراه حاشیه دوانی چاپ سنگی شده است:
- تعلیق العجیب بحل حاشیه الجلال لمنطق التهذیب، عبدالحی لکهنوی، لکهنو، ۱۲۹۳ ق.
- حاشیه علی الحاشیه علی التهذیب المنطق، میرزاهد هروی، لکهنو، ۱۲۹۳ ق. (به نقل از: ترجمه و تفسیر تهذیب المنطق تفتازانی، ص ؟)

- حاشیه علی الحاشیه علی التهذیب المنطق، ظهور الله لکهنوی، ۱۲۹۳ ق. (به نقل از: اکتفاء القنوع، ص ۲۰۱).

تهذیب المنطق بخش اول کتاب تهذیب المنطق و الکلام اثر تفتازانی (۷۲۲-۷۹۱ هـ ق) است. دوانی قسمتهای ابتدایی تهذیب المنطق را تا آخر بحث موجّهات (اثنای مبحث قضایا) شرح کرده است (ثلاث رسائل، ص ۲۵). شرح دوانی قدیمترین شرحی است که بر این کتاب نوشته شده است. بر این اثر چند حاشیه نگاشته شده است که عبارت است از:

۱) حاشیه سید میرزا ابوالفتح بن محمد علی مشهور به میر مخدوم نواده میر سید شریف جرجانی (متوفی ۹۷۶ یا ۹۷۷)؛ ۲) حاشیه سید حسن خلخالی (متوفی ۱۰۲۴)؛ ۳) حاشیه غیاث الدین منصور دشتکی؛ ۴) ابوالفتح سعیدی (متوفی ۹۵۰) (به نقل از معجم المؤلفین، ج ۸، ص ۴۷)؛ ۵) حاشیه ملا عبدالله یزدی به نام «الخراره فی شرح العجالة»؛ نسخ خطی: کتابخانه آستان قدس، ش ۱۰۰۹ و ۱۰۱۰ (فهرست آستان قدس، ج ۱، ص ۳۰۶ و ۳۰۷). ۶) حاشیه ملا عبدالله یزدی بر مبحث «موضوع»؛ نسخه خطی: کتابخانه آستان قدس، ش ۱۰۴۸ (همان، ص ۲۷۳).
ملا عبدالله یزدی در حاشیه مستقل خود به تهذیب المنطق که به حاشیه ملا عبدالله شهرت یافته نیز از این شرح استفاده کرده است.

۲) حاشیه بر حاشیه میر سید شریف بر کتاب شمسیه (عربی)

چاپی:

- آستانه، تاریخ؟ (بنگرید به: فهرست کتابهای چاپی عربی، ص ۲۸۹).

- شروح الشمسیه، مجموعه حواشی و تعلیقات، مصحح؟، شمس المشرق، بیروت، تاریخ؟، ص ۲۸۶-۲۵۶.

نجم الدین دبیران کاتبی قزوینی (متوفی ۶۷۵ ق) رساله کوتاهی در منطق نگاشته است به نام الشمسیه. این رساله را قطب الدین رازی (متوفی ۷۶۷ ق) در رساله‌ای با عنوان تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الشمسیه شرح کرده است. حاشیه میر سید شریف جرجانی (متوفی ۸۱۶ ق) بر این شرح است. دوانی بر حاشیه مذکور تا تقسیم علم به بدیهی و نظری حاشیه نوشته است. نویسندگان این حاشیه بر بعضی مواضع میر سید شریف جرجانی اعتراض کرده است (به نقل از: شرح زندگانی، ص ۱۶۴).

۳ و ۴) حواشی قدیم و جدید بر تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الشمسیه (عربی)
چاپ سنگی:

- آستانه (استانبول)، ۱۳۱۲ ق (فهرست کتابهای چاپی عربی، ص ۳۱۵).
- مصر به همراه حواشی دیگر، تاریخ؟ (به نقل از: فلاسفة شیعه، ص ۲۴۸).
علاوه بر حاشیه‌ای که دوانی بر حاشیه میر سید شریف بر تحریر القواعد المنطقیه نگاشته است، دوانی بر خود تحریر القواعد المنطقیه نیز دو حاشیه نگاشته است که به حواشی قدیم و جدید معروف است. ملا عبدالله یزدی بر یکی از این حواشی، حاشیه نوشته است و حاشیه او بر شرح شمسیه در واقع حاشیه او به این رساله است (شرح زندگانی، ص ۱۶۴). غیاث الدین منصور دشتکی نیز بر حاشیه جدید حاشیه نوشته است (همانجا).

۵) تحقیق التقابل یا جلالیه فی مسألة اجتماع النقیضین (عربی)
نسخه خطی:

- دانشکده ادبیات اصفهان، مجموعه ش ۱۰۴۸، ف. کتابخانه مرکزی، ۲۵۰۸. (به نقل از: فهرست میکروفیلها، ج ۱، ص ۷۰۷).
بروکلمان از این رساله با عنوان جلالیه فی مسألة اجتماع النقیضین نام برده است (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

۶) مکاتبات دوانی و صدرالدین دشتکی (عربی)
چاپی:

- احمد ناجی اصفهانی (مصحح)، مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتهلین، انتشارات حکمت، ۱۳۷۵، ص ۴۷۵-۴۶۷.
- احد فرامرز قراملکی (مصحح)، مجله خردنامه صدرا، ش ۸ و ۹ (۱۳۷۶ ش)، ص ۱۰۱-۹۵.
تصحیح احمد ناجی اصفهانی بر اساس نسخه خطی شماره ۱۲۵۷ کتابخانه مشکوة، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران صورت گرفته است. در تصحیح قراملکی علاوه بر آن نسخه خطی از سه نسخه دیگر نیز استفاده شده است.
شامل چهار رساله؛ دو رساله از دوانی و دو رساله از صدرالدین دشتکی. در چاپ احمد ناجی

اصفهان‌ی نامه‌های اول و چهارم از صدرالدین دشتکی است و نامه‌های دوم و سوم از دوانی است. در چاپ قراملکی نامه‌های اول و سوم از دوانی است و نامه‌های دوم و چهارم از صدرالدین دشتکی است.

این مکاتبات دربارهٔ شبهه جذر اصم است. برای اطلاع دربارهٔ شبهه جذر اصم و مباحث منبعث از آن، بنگرید به مقالات احد فرامرز قراملکی در مجلهٔ خردنامه صدرا (شماره‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۰، ۱۱). نویسنده در مقاله «معمای جذر اصم در حوزهٔ فلسفی شیراز» (ش ۴، ص ۸۵-۸۰) خصوصاً به بحث دربارهٔ اختلافات دوانی و صدرالدین دشتکی پرداخته است.

دوانی و دشتکی در این مکاتبات به روش «قوله» و «اقول» به طرح و سپس پاسخ یا ردّ نظر دیگری پرداخته‌اند. احتمالاً این رسالات از طریق شاگردانشان منتقل می‌شده است.

۷) نهاية الکلام فی حلّ شبهة «کلّ کلامی کاذب» (عربی)

چاپی:

- احد فرامرز قراملکی (مصحح) مجلهٔ نامهٔ مفید، س ۲ (۱۳۷۵ ش)، ش ۵، ص ۹۷-۱۳۴.

تصحیح بر اساس چهار نسخهٔ خطی صورت گرفته است.

این رساله را که به‌طور اختصار کلّ کلامی کاذب نیز خوانده‌اند (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸) مستقلاً به بحث دربارهٔ شبهه جذر اصم اختصاص دارد. بحث دربارهٔ این شبهه در حوزهٔ شیراز ابتدا با حواشی صدرالدین دشتکی و دوانی بر تجرید آغاز شده است. مکاتبات میان دوانی و دشتکی ادامهٔ این مباحثات است. ظاهراً پس از این مباحثات هنوز محلّ نزاع باقی بوده است و به همین جهت دوانی این رساله را مستقلاً به این بحث اختصاص داده است.

رساله در سه بخش تنظیم یافته است. بخش اول (مقدمه) در بیان دو تقریر از این شبهه است:

۱) تقریر کاتبی و نصیرالدین طوسی (۲) تقریر تفتازانی. بخش دوم (الواسطه) به تقد و بررسی آراء شمس‌الدین محمد سمرقندی، خواجه نصیرطوسی، کاتبی قروینی، ابن کمونه، تفتازانی، میر سید شریف جرجانی و صدرالدین دشتکی اختصاص دارد و بخش سوم (خاتمه) در بیان راه‌حل خود مؤلف است. مصحح، احد فرامرز قراملکی که، چنانکه بیشتر گفتیم، مقالات متعددی دربارهٔ جذر اصم نوشته است (بنگريد به: مکاتبات دوانی و دشتکی، در همین کتابشناسی)، در مقدمهٔ این رساله نیز توضیحات سودمندی دربارهٔ مراجع اقوالی که در این رساله آمده به‌دست داده است.

غیاث‌الدین منصور دشتکی در رساله تجرید الغواشی گزارش مبسوطی درباره آراء دوانی در این رساله داده است (به نقل از مقدمه نهابة الکلام...، ص ۱۰۲).

۸) فی التصورات (احتمالاً عربی)

نسخه‌ای از این رساله یافت نشد.

بروکلمان از این رساله نام برده است (بنگرید به بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

۹) المسائل المنطقیه (عربی؟)

نسخه‌ای از این رساله یافت نشد.

بروکلمان از این رساله نام برده است (بنگرید به بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).

۱۰ و ۱۱) حواشی بر لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار (عربی)

منوچهر مظفریان بعضی نسخه‌های خطی این حواشی را معرفی کرده است (کازرون، ص ۳۴۱-۳۴۰). مطالع الانوار اثر سراج‌الدین ارموی (متوفی ۶۸۲ق) است. قطب‌الدین رازی آن را با عنوان لوامع الاسرار فی شرح مطالع الانوار شرح کرده است. دوانی بر این شرح دو حاشیه نگاشته است که به «تنویر المطالع» و «تبصیر المطالع» موسوم است ظاهراً در این رسالات بحث صرفاً منطقی است و نه کلامی. بنابراین می‌توان احتمال داد که دوانی فقط به بخش منطق حاشیه نوشته است.

۱۲) حاشیه بر حاشیه میر سید شریف بر شرح مطالع الانوار (عربی)

بنا بر گفته قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین این حاشیه قریب به مبحث «موضوع» (در منطق) رسیده و در آن به رفع اعتراضات ملا علی‌عراق طوسی بر میر سید شریف پرداخته است.

۱۳) امتناع الحکم علی المعنی الحرفی (عربی)

نسخه خطی:

- مرکزی (مشکاة)، ش ۱۰۲۱۸۶ (فهرست دانشگاه، بخش ۱، ج ۳، ص ۱۰).

ابواسحاق شبانکاره‌ای (؟) رساله‌ای نگاشته است به نام تحقیق در محکوم علیه بودن حرف نسخه خطی از این اثر در کتابخانه مرکزی به شماره ۱۰۲۱/۱۵ (مشکاة)، موجود است. دوانی به دستور سلطان ابوالفتح بایندری این رساله را در رد مطالب ابواسحاق نوشته است. احتمالاً مباحث

این رساله اصولی است. از آنجا که ابوالفتح بایندری در ۹۰۸ به شیراز آمده است. احتمال دارد که این رساله در همان زمان تألیف شده باشد. با این حساب این رساله را باید جزو آخرین رسالات دوانی بدانیم.

※

علاوه بر این آثار در کتابخانه غرب مدرسه آخوند همدان، نسخه خطی از آثار دوانی موجود است که در فهرست از آن با عنوان «مقالاتی در منطق» یاد شده است. شاید یکی از آثار شناخته شده دوانی باشد، اما احتمال اینکه رساله مستقلی باشد نیز هست (بنگرید به: کتابخانه‌های رشت و همدان، ص ۱۵۹۵-۱۵۹۴).

د. هیئت و هندسه

۱) حاشیه بر شرح رومی بر الملخص فی الهیات (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه بریتانیا، ش ۳۳۵۷۰، ف کتابخانه مرکزی ۱۴۵۹ (ش ۲۲)، ص ۹۹-۹۷.
الملخص فی الهیة رساله‌ای است در هیئت از محمود بن محمد چغمینی (متوفی ۷۴۵ق). بر این رساله شروحن نوشته شده است که معروفترین آنها شرح قاضی زاده رومی است که از کتب تعلیمی هیئت قدیم بوده است و به شرح چغمینی معروف است. دوانی بر اوائل شرح رومی حاشیه نوشته است. قاضی نورالله شوشتری درباره این حاشیه گفته است: «آن حاشیه کنار کتابی است و ترتیب نیافته و اکثر آن را غیاث الحکما امیر غیاث‌الدین منصور شیرازی در حاشیه خود نقل نموده و دفع فرموده» (مجلس المؤمنین، ص ۲۲۷).

به جز این حاشیه که بسیار مختصر است و چند سطری که در رساله انموذج العلوم به بحث هیئت اختصاص یافته، تا آنجا که ما اطلاع داریم، دوانی در جای دیگر به بحث هیئت نپرداخته و اینکه شرح سی فضل نصیرالدین طوسی را به دوانی نسبت داده‌اند (شرح زندگانی، ص ۱۶۷؛ تاریخ نظم و نشر، ص ۲۹۷؛ کازرون، ص ۳۷۵) درست نیست. این انتساب بدان جهت بوده که در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، فهرست‌نویس احتمال داده که نسخه خطی شماره ۵۳۴۹ از آثار دوانی است. در حالیکه همان‌طور که مرحوم مدرس رضوی اشاره کرده است این شرح ممکن نیست از دوانی باشد، چراکه

در ضمن آن رساله اشاره‌ای به سال ۷۲۷ رفته است که با زمان حیات دوانی مطابقت ندارد (احوال و آثار، ص ۲۲۷). شرح قصیده قافییه نیز، چنانکه گفتیم، در علم النفس است و نه هیئت (بنگرید به: بخش فلسفه، ش ۴). رساله تحفة المنجمین نیز که به دوانی منسوب داشته‌اند (کازرون، ص ۳۷۰) از دوانی نیست، بلکه از جلال‌الدین محمد بن عبدالله یزدی است (بنگرید به: فهرست میکروفیلما، ج ۳، ص ۷۲).

۲) شرح تحریر اقلیدس (عربی)

تحریر اقلیدس نوشته نصیر الدین طوسی است. شرحی از آن تا مقاله چهارم را علی دوانی به جلال‌الدین دوانی منسوب داشته است (شرح زندگانی، ص ۱۶۷). البته علی دوانی نام این رساله را «شرح تجرید اقلیدس» ذکر کرده است که ظاهراً اشتباه است و به جهت ناخوانا بودن نسخه و یا اشتباه کاتب رخ داده، چراکه از نصیرالدین طوسی چنین اثری به دست نیامده است. علی دوانی اظهار داشته است که نسخه نفیس آن را در کتابخانه علامه طباطبایی (قم) دیده است. تاریخ تصنیف این رساله نیز ۸۸۷ ذکر شده است (همانجا). در منابع دیگر بجز آنها که به قول علی دوانی استناد جسته‌اند، از این رساله ذکری به میان نیامده است و به همین جهت انتساب این رساله محل تردید است. تا آنجا که ما می‌دانیم جلال‌الدین دوانی رساله دیگری در هندسه و یا دیگر اقسام ریاضیات تألیف نکرده است. رساله فی الجبر و المقابله را که نسخه خطی آن در کتابخانه مرکزی به شماره ۱۲۵۷/۹ موجود است، به دوانی نسبت داده‌اند (کازرون، ص ۳۷۱). نگارنده خود نسخه خطی این رساله را دیدم. ولی در خود این نسخه اشاره‌ای به ذکر مؤلف آن نشده است بنابراین با توجه به اینکه در منابع قدیم نیز این اثر جزو آثار دوانی ذکر نشده است، این انتساب بی‌مورد است.

ذ. علم حروف

۱) استکاکات الحروف و طبایعها و اعدادها و ما يتعلق به اعداد و الحروف من المسائل

الموسوم بارتماطیقی (عربی؟)

نسخه خطی:

کتابخانه تاشکند، ش ۲۸۶۲ (به نقل از: کازرون، ص ۳۶۲).

از این رساله قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین یاد نکرده است و مدرّس تبریزی، نخستین فهرست‌نویسی که از این اثر یاد کرده، گفته است که دوانی این رساله را به خواهش یکی از شاگردانش جمال‌الدین نصرالله تألیف نموده و به درخواست همو به سلطان غیاث‌الدین محمد شاه اهدا کرده است (ریحانه، ج ۲، ص ۳۳). همان‌طور که پیشتر اسماعیل واعظ جوادی گفته است (به نقل از: کازرون، ص ۳۶۲) ممکن است استکاکات الحروف و ... عنوان دیگری برای رساله خواص حروف باشد و در این صورت رساله‌ای است فارسی، نه عربی.

۲) خواص الحروف (فارسی)

نسخه خطی:

- کتابخانه مراد ملاً، ش ج ۱۰۹۳/۶.

آغاز: بسم الله ... جواهر حمد و ثنا نثار بارگاه حضرت علام الغیوب که به مقتضای و ان من شیء الا عندنا خزائنه ... (همانجا).

انجام: وقفنا الله تعالی مما هو خیر لنا من العفو و القول و العمل و عصمنا عن الخطاء و الخلل ...

۳) تحفة روحانی (فارسی؟)

نسخ خطی:

- کتابخانه مرکزی، ش ۲۹۸۶.

- کتابخانه مرکزی (اهدایی حکمت)، شماره ۲۹۸۶.

- کتابخانه مرکزی (اهدایی حکمت)، ش ۱۲۵۷/۲۴.

- کتابخانه آستان قدس، ش ۵۹۸۱ ضمیمه حکمت.

- کتابخانه آستان قدس، ش ۸۲۸۶ ضمیمه ۸۲۸۳ اخلاق (به نقل از: کازرون، ص ۳۶۱).

علاوه بر رسالات مذکور، دوانی در رساله‌ی التهللیه، انموذج العلوم (بخش ارشماطیقی) و نیز احتمالاً در رساله‌ی در معنی انا نقطه تحت الباء نیز به موضوع علم حروف پرداخته است.

ر. اثر یا آثار دایرة المعارف

(۱) انموذج العلوم (عربی)

چاپی:

- لکهنو، ۱۳۲۸ ق (سنگی) (به نقل از: ثلاث رسائل، ص ۱۲).

- اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، مجله تحقیق در مبدأ آفرینش، ج ۲، ص ۱۵-۱۰ (کازرون، ۳۶-۳۵۹).

- سید احمد تویسرکانی (مصحح)، ثلاث رسائل، آستان قدس، مشهد، ۱۴۱۱ ق، ص ۳۳۳-۲۶۹.
چاپ تویسرکانی با استفاده از شش نسخه خطی تنظیم یافته و دارای توضیحاتی است در پاورقی. گزارش مختصری از این رساله در مجله تحقیق در مبدأ آفرینش (س ۲، ش ۳، ص ۱۵-۱۰) به قلم اسماعیل واعظ جوادی چاپ شده است.

تاریخ تألیف این اثر به درستی معلوم نیست. ولی از آنجا که در این کتاب نویسنده از حاشیه تجرید (ظاهراً قدیم) خود یاد کرده است (ثلاث رسائل، ص ۲۸۵) تألیف آن باید پس از حاشیه قدیم تجرید صورت گرفته باشد. کتاب به نام سلطان محمود گجراتی (پادشاه گجرات هند) نوشته شده است و آنچنانکه قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین گفته است نویسنده آن را به واسطه میر شمس الدین محمد، یکی از شاگردان خود، به سلطان محمود رسانده است (ج ۲، ص ۲۲۶).

در مقدمه، مؤلف از استادان خود یاد کرده است (ثلاث رسائل، ص ۲۷۹-۲۷۵). بدین جهت این کتاب یکی از منابع مهم در شرح احوال و افکار دوانی است.

کتاب مشتمل بر مباحثی کوتاه در علوم مختلف است و از این جهت دائرةالمعارف گونه است. هر بحث تحت عنوان «مسأله» بیان گردیده است و جمعاً کتاب ده مسأله دارد، بدین شرح: ۱. در اصول فقه؛ ۲. در فقه؛ ۳. در خلاقیات (از مسائل فقهی در ترتیب وضو)؛ ۴. در حکمت، تحت عنوان «من اصول الدین فی حدوث العالم»؛ ۵. در طب؛ ۶. در تفسیر؛ ۷. در هندسه؛ ۸. در هیأت؛ ۹. در منطق؛ ۱۰. در «ارثماطیقی» (حساب). از مهمترین مباحث کتاب بحث حدوث عالم است که در مسأله چهارم مطرح شده است. نویسنده در ضمن این بحث ابتدا به پیروی از غزالی به نقد آراء فلاسفه مشاء و به خصوص ابن سینا در باب قدم عالم پرداخته و سپس نظریه خود را مبنی بر حدوث عالم مطرح کرده است. دوانی این نظر را که ابتدا در حواشی تجرید مطرح کرده است بعدها در رساله نورالهدایه

«حدوث دهری» نامیده است (الرسائل المختاره، ص ۱۱۶). حدوث دهری دوانی تا اندازه‌ای با حدوث دهری میرداماد متفاوت است. اما به هر حال میرداماد چنانکه در آثار خود از جمله قیسات (ص ۱۰۹) بدان اشاره کرده است نه تنها از این نظریه مطلع بوده است، بلکه با توجه به شرح کتاب القیسات نوشته احمد علوی، چنین به نظر می‌رسد که میرداماد در طرح نظر خود از آن بسیار تأثیر پذیرفته است.

براین کتاب امیر غیاث‌الدین منصور دشتکی ردیه‌ای نوشته است و به‌قولی در آن دیدگاه دوانی را در طبقه‌بندی علوم تقدیر کرده است (خردنامه صدر، ش ۷، ص ۶۱). چند حاشیه نیز بر آن نوشته شده که عبارت است از:

۱) حاشیه محمد امین استرآبادی؛ ۲) حاشیه حاج محمود بن محمد نیری؛ ۳) حاشیه قاضی نورالله شوشتری؛ بر مبحث حدوث العالم (به نقل از الذریعه، ج ۶، ص ۲۶).

در کشف‌الظنون حاجی خلیفه آثار دیگری نیز به دوانی منسوب است که از عناوین آنها چنین برمی‌آید که صورت دائرةالمعارفی دارند. این آثار عبارت است از:

۱) رساله عشریه (ج ۱، ص ۸۷۷)

مؤلف رساله را به واسطه مؤیدزاده عبدالرحمان افندی برای سلطان بایزید دوم فرستاده است (همانجا).

۲) الرسائل فی مسائل الفنون (ج ۱، ص ۸۹۰) آغاز: الحمد لله الذی جعل السلطان غیاثاً. نویسنده در آن از استادان خود یاد کرده است (همانجا).

۳) العشر الجلالیه (ج ۲، ص ۱۱۴۱)

گفته شده که غیاث‌الدین منصور دشتکی بر آن ردیه‌ای نوشته است (همانجا).

تویسرکانی (ثلاث رسائل، ص ۳۰) این عناوین را نامهای دیگری برای انموذج العلوم دانسته است که به نظر درست می‌آید. احتمالاً مؤلف این اثر را با نامهای مختلف و با اندک تغییراتی در ابتدای آن برای سلاطین و امرای زمان خود می‌فرستاده است.

ز. اجازہ نامہ‌ها

(۱) اجازہ به غیاث الدین محمد (؟) (عربی ؟)

نسخه خطی:

- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱/۷۰۹۰.

احتمالاً همان است که با عنوان «توصیه» بیشتر چاپ شده است:

اسماعیل واعظ جوادی (مصحح)، نشریه تحقیق در مبداء آفرینش، س ۲، ش ۱، ص ۲۹-۲۸.

(۲) اجازہ به کمال الدین حسین الهی اردبیلی (عربی)

نویسنده ریاض العلماء (ج ۲، ص ۱۰۴-۱۰۳) آن را نقل کرده و گفته است که دوانی آن را بر پشت یکی از نسخ شواکل الحورفی شرح هیاکل النور تحریر کرده است. این اجازہ در سال ۸۹۲ نگارش یافته است.

(۳) اجازہ به مؤیدزاده عبدالرحمان افندی (عربی ؟)

نسخه خطی:

- کتابخانه اسد افندی (استانبول)، ش ۳۷۳۳/۴۰ (به نقل از: دایرة المعارف ترک، ج ۹، ص ۲۵۷ و ۲۶۱).

از آنجا که مؤیدزاده در سال ۸۸۷ از شیراز به عثمانی بازگشته است این اجازہ نامہ احتمالاً پیش

از این تاریخ نگارش یافته است.

پروپگاندہ گاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

ژ. آثار دیگر

(۱) عرض لشکر یا عرض نامه یا عرض سپاه اوزون حسن (فارسی)

چاپی:

- کیلیس لی رفعت (مصحح)، نشریه ملی تتبع لر مجموعه سی، ج ۲، ش ۵، استانبول ۱۹۱۳ م،

ص ۳۰۵-۲۷۳.

- ایرج افشار (مصحح)، «عرض سپاه اوزون حسن»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، س ۳

(۱۳۳۵ ش)، ش ۳، ص ۶۶-۲۶.

چاپ کیلیس لی رفعت براساس نسخه خطی موجود در مجموعه شماره ۱۴۳۸ کتابخانه

استانبول صورت گرفته است (مینورسکی، ص ۱۸۷). در چاپ ایرج افشار علاوه بر نسخه مذکور از دو نسخه خطی دیگر نیز استفاده شده است. منوچهر مظفریان ۸ نسخه خطی از این رساله را معرفی کرده است (کازرون، ص ۳۵۸).

عرض در عنوان این رساله به معنای نشان دادن و شمارش کردن سپاهیان است (بنگرید به: ایرج افشار، «عرض در نسخه‌های خطی»، مجله معارف، س ۱۴ (۱۳۷۶ ش)، ش ۲، ص ۴). این رساله شرح سانی است که در سال ۸۸۱ سلطان خلیل، فرزند اوزون حسن و حاکم فارس، در کنار بند امیر از لشکریان خود دیده و نویسنده در آن شاهد عینی بوده است.

در باره این رساله دو مقاله تحقیقی نوشته شده است که عبارت است از:

- Vladimir Fedorovich Minorsky, *A Civil and Military Review in Fars in 881/1474*, BSOS, 1939, x/1, pp. 141-178.

ترجمه فارسی:

- حسن جوادی، «بزهشی درباره امور نظامی و غیر نظامی فارس»، مجله بررسیهای تاریخی، س ۳ (۱۳۴۷ ش)، ش ۶، ص ۲۰۶-۱۸۷ و س ۴ (۱۳۴۸ ش)، ش ۱، ص ۲۳۲-۲۰۳.
مینورسکی در این مقاله خلاصه‌ای از این رساله را به انگلیسی برگردانده است که در ترجمه فارسی، ص ۲۰۶-۱۲۶ (س ۳، ش ۶) و ص ۲۰۹-۲۰۳ (س ۴، ش ۱) مندرج است.
- احسان اشراقی، «عرض سپاه شاه طهماسب و مقایسه آن با عرض سپاه اوزون حسن آق قویونلو»، مجله بررسیهای تاریخی، س ۹ (۱۳۵۳ ش)، ش ۳، ص ۱۴۸-۱۲۵.

(۲) فی تقسیم العلم (عربی؟)

نسخ خطی:

- رامپور، I، ش ۴۴۹ و ۱۲۵۶ (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۸).
نام این رساله در فهرست تویسرکانی نیز آمده است (ثلاث رسائل، ص ۲۷).

(۳) عشرتنامه (فارسی)

- تویسرکانی این اثر را در فهرست خود آورده است و به هدایة العارفین، ج ۲، ص ۲۲۴ استناد کرده است (ثلاث رسائل، ص ۳۰).

۴) التوجيه في تشبيه تصليبه يا في التشبيهات الواقعة في دعاء الصلوة (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه لیدن، ش ۲۰۴۸.

- کتابخانه برلین، ش ۲۲۹۱.

- کتابخانه توکیو، ش ۳۲ (به نقل از: فهرست کتابخانه توکیو، ص ۲۵).

بروکلمان از این رساله با عنوان اول یاد کرده است (بروکلمان، ذیل: ج ۲، ص ۳۰۷). سعید نفیسی نیز این اثر را در فهرست خود با عنوان دوم آورده است (تاریخ نظم و نثر، ج ۱، ص ۲۶۷). احتمالاً همان است که در هند با عنوان توجیه تشبیه در مقدمه شرح هیاکل النور چاپ شده است و به گزارش تویسرکانی نسخه خطی از آن در کتابخانه رامپور هند موجود است. در نسخه خطی این رساله عناوین دیگری نیز دارد. در نسخه لیدن «توجیه التشبیه الذی تضمنه لفظ کما تصلیه ابراهیم» است، در نسخه برلین «فی بیان التشبیه فی اللهم صلی علی محمد» و در نسخه توکیو «فی حق توجیه تشبیه کما صلیته».

۵) در نقش کعبتین نرد (فارسی)

نسخه خطی:

- کتابخانه ولی الدین افندی (استانبول)، ش ۲۱۳۴، برگ ۲۵۴-۲۴۹ (کتابخانه‌های ترکیه، ص ۵۸۷).

نام این اثر در هیچ یک از فهرستهای آثار دوانی نیامده است. اگر این انتساب درست باشد، می‌توان احتمال داد که این رساله بخشی از یک اثر دایرة المعارفی بوده است. چراکه بعید به نظر می‌آید دوانی صرفاً درباره «نرد» رساله مستقلی نوشته باشد.

۶) حاشیه بر شرح آداب المناظره و البحث (عربی)

نسخه خطی:

- کتابخانه ملی ۱۳۴۸/ع، ص ۹ تا ۱۴ (فهرست کتابخانه ملی، ج ۹، ص ۳۴۱-۳۴۰).

آداب البحث و المناظره تألیف شمس الدین محمد سمرقندی (متوفی ۶۰۰ ق) است. کمال الدین مسعود شیروانی (متوفی ۹۰۵ ق) این رساله را شرح کرده است و دوانی بر این شرح حاشیه نوشته است. (برای اطلاع از شروح و حواشی دیگر این رساله بنگرید به: آداب البحث، دایرة المعارف بزرگ، ج ۱، ص ۱۶۰-۱۵۹).

همانطور که از فهرست آثار می‌توان دریافت تاریخ تألیف برخی از آثار دوانی معلوم است. افزون بر آن، آثار دوانی بعضاً به نام سلاطین یا حاکمان و یا وزرای آنان نوشته شده است. در جدول ذیل تاریخ تألیف آن تعداد از آثار دوانی که بر ما معلوم است و نام کسانی که رساله به نام آنها نوشته شده، ذکر شده است.

نام اثر	تاریخ نگارش	به نام ...
تهلیلیه	۸۶۸	- شجاع‌الدین علیا - اوزون حسن
لواعق الاشراق (اخلاق جلالی)	احتمالاً حدود ۸۷۱	سلطان خلیل بایندری
شرح غزلی از حافظ: در همه دیر ...	حدود ۸۷۲	
شواکل الحور فی شرح هیاکل النور	۸۷۲	- خواجه جهان‌غیاث‌الدین منصور - یکی از خاندان قراقویونلو (?)
الزّوراء	۸۷۲	
الحوراء	۸۷۲	
حاشیه بر الزّوراء	پس از ۸۷۲	
عرض لشکر	۸۸۱	سلطان خلیل بایندری
حاشیه قدیم بر شرح جدید تجرید	پیش از ۸۸۳	سلطان خلیل بایندری
انمودج العلوم	احتمالاً پس از ۸۸۳	سلطان محمود گجراتی
شرح رباعیات	پس از ۸۸۶	سلطان بایزید دوم
اجازه به مؤیدزاده عبدالرحمان افندی	پیش از ۸۸۷	
اثبات الواجب (قدیم)	احتمالاً حدود ۸۸۷	سلطان بایزید دوم
نامه سلطان بایزید به دوانی و جواب دوانی	احتمالاً حدود ۸۸۷	سلطان بایزید دوم
اجازه به کمال‌الدین حسین اردبیلی	۸۹۲	
حاشیه جدید بر شرح جدید تجرید	۸۹۶	
مکاتبات دوانی و دشتکی	پس از ۸۹۶	
حاشیه اجد بر شرح جدید تجرید	۸۹۷	
نهایة الکلام فی حلّ شبهة «کلّ کلامی کاذب»	احتمالاً پس از ۸۹۷	
دیوان مظالم	۹۰۵-۹۰۰	علاء‌الملک والی لار
تفسیر سوره کافرون (جحد)	۹۰۵	
شرح عقاید عضدی	احتمالاً ۹۰۵	شخصی در جرون (?)
نورالهدایه	احتمالاً پس از ۹۰۵	
امتناع الحکم علی المعنی الحرفی	احتمالاً ۹۰۸	ابوالفتح بایندری
تفسیر سوره توحید	احتمالاً ۹۰۸ ق	ابوالفتح بایندری

فهرست الفبایی آثار

(مقابل عناوین آثار، بخش و شماره اثر مشخص شده است.)

الف: ۱	التهللیه	ح: ۱۳	اثبات التکلم اللہ و ...
ح: ۱۴	جبر و اختیار	ج: ۱۵	اثبات الواجب (جدید)
ح: ۶	جواب دوانی به ... فی المواقف	ج: ۱۴	اثبات الواجب (قدیم)
ح: ۴	حاشیه اجد بر ... تجرید الاعتقاد	ز: ۱	اجازه به غیث الدین محمد
ح: ۱	حاشیه بر انوار فقه شافعی یا ...	ز: ۲	اجازه به کمال الدین ... اردبیلی
ح: ۵	حاشیه بر ... مختصر المنتهی ...	ز: ۳	اجازه به مؤیدزاده ...
ج: ۱۱	حاشیه بر ... شرح محاکمات جرجانی	پ: ۸	اربعون السلطانیه ...
خ: ۱	حاشیه بر تهدیب المنطق ...	ذ: ۱	استکاکات الحروف ...
ج: ۱۰	حاشیه بر ... حکمة العین	ح: ۸	افعال اللہ
ح: ۲	حاشیه بر ... کتاب شمسیه	ح: ۱۳	امتناع الحکم علی معنی الحرفی
ح: ۱۲	حاشیه بر ... مطالع الاتوار	ب: ۱۴	انشاء ... ابتدای دیوان حافظ
ج: ۸	حاشیه بر الزوراء	ر: ۱	انموذج العلوم
ز: ۶	حاشیه بر ... آداب المناظره ...	ت: ۶	تبریک سال نو
ج: ۱۲	حاشیه بر ... الاشارات و التنبیها	ذ: ۳	تحفه روحانی
د: ۱	حاشیه بر ... الملخص فی الهیات	ح: ۵	تحقیق التقابل یا ...
ح: ۳	حاشیه جدید بر ... تجرید الاعتقاد	پ: ۵	تحقیق عدالت
ح: ۲	حاشیه قدیم بر ... تجرید الاعتقاد	ج: ۱۶	تذکره و تبصره من الحکمه
ح: ۷	الحجج الباهره ...	ج: ۶	التسدید ربقه التقليد ...
ج: ۱	حقیقت الانسان ...	الف: ۷	تفسیر اسماء الحسنی
ث: ۳	حنین حزین	الف: ۸	تفسیر آیه ۳۱ سورة اعراف
ج: ۷	الحوراء	الف: ۳	تفسیر سورة اخلاص
ح: ۳ و ۴	حواشی ... بر تجرید القواعد ...	الف: ۵	تفسیر سورة فلق
ح: ۱۰ و ۱۱	حواشی بر لوازم الاسرار ...	الف: ۶	تفسیر سورة ناس
ج: ۳	خلخالیه	الف: ۴	تفسیر سورة کافرون (جحد)
ح: ۱۱	خلق اعمال یا ...	ز: ۴	التوجیه فی تشبیه تصلیه

ج؛ ۹	شواکل الحور ...	ذ؛ ۲	خواص الحروف
ب؛ ۲	صیحه و صدا	ح؛ ۵	در تعریف علم کلام
پ؛ ۶	عدالت یا عادلیه	پ؛ ۴	در حقوق پدران و مادران
ز؛ ۱	عرض لشکر یا ...	ز؛ ۵	در نقش کعبتین نرد
ز؛ ۳	عشر تنامه	ث؛ ۱	دیوان اشعار عربی
ج؛ ۲	علم النفس	پ؛ ۷	دیوان مظالم
الف؛ ۲	فائده فی کلمة التوحید	ج؛ ۵	رسالة القلمیه
الف؛ ۹	فی ایمان الفرعون	پ؛ ۲	رساله در اخلاق
ج؛ ۱۳	فی اثبات الماهیه و الهویه	ب؛ ۴	رساله در تصوف
ج؛ ۷	فی اصول الحدیث	ج؛ ۶	الزوراء
ح؛ ۸	فی التصورات	ج؛ ۳	شرح اثبات الجوهر المفارق
پ؛ ۳	فی تریبۃ الاولاد	ب؛ ۱۲	شرح بیٹی از حافظ (بیر ما ...)
ز؛ ۲	فی تقسیم العلم	پ؛ ۱۳	شرح بیٹی از حافظ (دوش ...)
ب؛ ۳	فی معنی «أنا نقطة تحت الباء»	ب؛ ۹	شرح بیٹی از حافظ (زبان ...)
پ؛ ۱	لوامع الاشراف	ب؛ ۱۱	شرح بیٹی از حافظ (گر مسلمانی ...)
ث؛ ۲	مجموعه اشعار فارسی	ب؛ ۶	شرح بیٹی از گلشن راز (به اصل ...)
ح؛ ۹	المسائل المنطقیه	ب؛ ۷	شرح بیٹی از گلشن راز (تفکر ...)
ب؛ ۵	مقدمه شرح گلشن راز	د؛ ۲	شرح تحریر اقلیدس
ح؛ ۶	مکاتبات دوانی و صدرالدین دشتکی	ح؛ ۱۲	شرح دیباچه طوابع
ت؛ ۴	مکتوبی کوتاه (در باره جشن ...)	ب؛ ۱	شرح الرباعیات
ت؛ ۳	نامه ای به یکی از دوستان	ح؛ ۱	شرح العقاید العضدیه
ت؛ ۵	نامه ای به یکی از دوستان	ب؛ ۸	شرح غزلی از حافظ (در همه ...)
ت؛ ۲	نامه ای ... به فارسی سره	ب؛ ۱۰	شرح غزلی از حافظ (صلاح ...)
ت؛ ۱	نامه سلطان بایزید و ... جواب او	ج؛ ۴	شرح قصیده قافیه ...
ح؛ ۱۰	نوبذ من الکلام ...	ج؛ ۲	شرح کتاب الاربعین ...
ح؛ ۹	نورالهدایه	الف؛ ۱۰	شرح المسائل الکشاف
ح؛ ۷	نهایة الکلام فی حل شبهة ...	ج؛ ۴	شرح منهاج الوصول ...

مراجع

کتابها:

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، ج ۲، انتشارات طرح نو، تهران ۱۳۷۷ ش.
- ابن عربی، محیی‌الدین. فصوص الحکم، تصحیح ابوالعلاء عقیفی، دارالکتاب، بیروت تاریخ؟.
- اسماعیل حقی، اوزون چارشلی. تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۷۰ ش.
- بغدادی، اسماعیل پاشا. ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون (ضمیمه کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون مجلد سوم، دارالفکر، بیروت ۱۴۰۲ ق.
- حاجی خلیفه (کاتب جلیبی). کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون (دو مجلد)، دارالفکر، بیروت ۱۴۰۲ ق.
- حسینی، عبدالحی. الثقافة الاسلامیه فی الهند، مجمع اللغة العربیه، دمشق ۱۴۰۳ ق.
- خرمسابی، بهاء‌الدین. حافظ نامه، انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش، ج ۳، تهران ۱۳۶۸ ش.
- دوانی، جلال‌الدین. التهللیله، به کوشش سیداحمد تویسرکانی مجموعه رسائل خطی فارسی، آستان قدس، دفتر دوم، مشهد ۱۳۶۸ ش، ص ۳۹-۹.
- دوانی، جلال‌الدین. ثلاث رسائل، به کوشش سیداحمد تویسرکانی، آستان قدس، مشهد ۱۴۱۱ ق.
- دوانی، علی. شرح زندگانی مولانا جلال‌الدین دوانی، چاپخانه حکمت، قم، ۱۳۳۵ ش.
- دوانی، جلال‌الدین. الرسائل المختاره، به کوشش سیداحمد تویسرکانی، کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین علی (ع)، اصفهان ۱۴۰۰ ق.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحیح سیدحسین نصر، انجمن فلسفه ایران، تهران ۱۳۵۵ ش.
- شوشتری، نورالله. مجالس المؤمنین، کتابفروشی اسلامیّه، ج ۲، تهران ۱۳۵۴ ش.
- شیرازی، صدرالدین. الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، مکتبه مصفوریه، قم، ۱۳۸۶ ق.
- _____ مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتألهین، تصحیح حامد ناجی اصفهانی، انتشارات حکمت، تهران ۱۳۷۵ ش.
- علوی عاملی، سیداحمد. شرح القیسات، تصحیح حامد ناجی اصفهانی، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۶ ش.

- مایل هروی، نجیب. در شبستان عرفان؛ مجموعه رسائل فارسی از پیران ایران، نشر گفتار، تهران ۱۳۶۹ ش.
- محقق، مهدی و ایزوتسو، توشی‌هیکو، منطق و مباحث الفاظ (مجموعه متون و مقالات تحقیقی)، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مگ‌گیل کانادا با همکاری دانشگاه تهران، تهران ۱۳۵۳ ش.
- محمدخانی، علی‌اصغر و سیدعرب، حسن. خود جاویدان؛ جشن نامه استاد سید جلال‌الدین آشتیانی، نشر فرزاد، تهران ۱۳۷۷ ش.
- مدرّس رضوی، سیدمحمدتقی. احوال و آثار... خواجه نصیرالدین، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۳۴ ش.
- مدرس تبریزی، محمدعلی. ریحانة الادب، کتابفروشی خیام، ج ۳، تهران ۱۳۶۹ ش.
- مدرسی (زنجان‌ی)، محمد. سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی (به انضمام بعضی از رسائل و مکاتبات وی)، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۳ ش.
- مظفریان، منوچهر. کازرون در آینه فرهنگ ایران، انتشارات نوید، شیراز ۱۳۷۳ ش.
- ملکشاهی، حسن. ترجمه و تفسیر تہذیب المنطق تفتازانی، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۴، تهران ۱۳۶۷ ش.
- میرداماد، کتاب القبسات، به اهتمام مهدی محقق، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مگ‌گیل، تهران ۱۳۵۶ ش.
- نعمه، عبداللہ. فلاسفة شیعه، ترجمه سید جعفر غضبان، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران ۱۳۶۷ ش.
- نقیسی، سعید. تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی (تا پایان قرن دهم هجری)، ج ۲، تهران ۱۳۶۳ ش.

مقالات:

- آداب البحث، تهیه شده در بخش ادبیات، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، تهران ۱۳۶۷ ش، ص ۱۶۰-۱۵۹.
- فرامرزق‌الملکی، احد. «معمای جذر اصم در حوزه فلسفی شیراز»، خردنامه صدر، ش ۴، تیرماه ۱۳۷۵ ش، ص ۸۵-۸۰.
- _____ «معمای جذر اصم نزد متکلمان»، خردنامه صدر، ش ۶ و ۵، پاییز و زمستان ۱۳۷۵ ش، ص ۶۷-۷۳.
- _____ «معمای جذر اصم نزد منطقدانان قرن هفتم»، خردنامه صدر، ش ۷، بهار ۱۳۷۶ ش، ص ۶۸-۷۹.

_____ «آقا حسین خوانساری و معمای جذر اصم»، خردنامهٔ صدرا، ش ۱۰، زمستان ۱۳۷۶ ش،
ص ۷۷-۷۹.

_____ «معمای جذر اصم نزد حکمای دورهٔ اصفهان»، خردنامهٔ صدرا، ش ۱۱، بهار ۱۳۷۷ ش،
ص ۴۵-۴۰.

کاکایی، قاسم. «آشنایی با مکتب شیراز؛ میرغیاث‌الدین منصور دشتکی شیرازی (قسمت دوم)»؛
خردنامهٔ صدرا، ش ۷، بهار ۱۳۷۶ ش، ص ۶۷-۵۹.
نقوی، شهریار. «جلوه‌های فرهنگ اسلامی ایران در شبه قارهٔ هند و پاکستان»، مقالات و بررسیها، دفتر
دوم، تابستان ۱۳۴۹ ش.

Anay, Harun. DEVVANI, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 9, Istanbul,
1994, pp. 257-262.

Newman, Andrew J. DAVANI, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasciclez, Mazda
published, california, 1994, pp. 132-133.

Ritter, H. *Die vier Suhrawardī Ihre Werke in Stambuler Hand Schriften*, DER ISLAM,
1937, pp. 271-286.

فهرستها

اکتفاء النوع بما هو مطبوع، ادوارد فنديک، مطبعة بهمن، قم، ۱۴۰۹ ق.
الذريعة الى تصانيف شيعة، آقابزرگ طهرانی، دار الاضواء، الطبعة الثانية، بيروت ۱۴۰۳ ق.
المعجم المطبوعات العربية والمعربة، يوسف الیان سرکيس، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، قم
۱۴۱۰ ق.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانهٔ دانشگاه استانبول، توفیق هاشم‌پور سبحانی، پژوهشگاه علوم
انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران ۱۳۷۴ ش.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانهٔ مغنيسا، توفیق سبحانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۶۶ ش.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (۲۲ کتابخانه)، توفیق ه. سبحانی، مرکز نشر دانشگاهی،
تهران ۱۳۷۳ ش.

- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان، محمد روشن، جواد مقصود و پرویز اذکابی، انتشارات فرهنگ ایران زمین، تهران ۱۳۵۳ ش.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، عبدالله انوار، کتابخانه ملی، ج ۹ (کتب عربی)، تهران ۱۳۵۷ ش.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، علی تقی منزوی، کتابخانه ملی، ج ۱۱ (کتب عربی)، تهران ۱۳۷۵ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۶، محمد تقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۵۷.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، سیدعلی اردلان جوان انتشارات آستان قدس رضوی، ج ۲، مشهد ۱۳۶۵ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، محمود فاضل، دانشگاه فردوسی، مشهد ۱۳۵۴ ش.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، ج ۶، سید عبدالله انوار، کتابخانه ملی، تهران ۱۳۵۴ ش.
- فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۳ (بخش یکم) محمد تقی دانش‌پژوه، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۳۲ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۵، محمد تقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۵ ش.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد دوم (۱)، موسسه فرهنگی منطقه‌ای، تهران ۱۳۴۹ ش.
- فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱۱، مهدی ولایی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۶۴ ش.
- فهرست میکروفیلیم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، محمد تقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ج ۱، ۱۳۴۸ ش؛ ج ۲، ۱۳۵۳ ش؛ ج ۳، ۱۳۶۳ ش.
- فهرست مقالات فارسی، ایرج افشار، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران ج ۱ (۱۳۳۸-۱۳۲۸)، ۱۳۴۸ ش. ج ۲ (۱۳۳۹-۱۳۳۵)، ۱۳۵۶ ش، ج ۳ (۱۳۵۰-۱۳۴۶)، ۱۳۵۵ ش.
- نسخه‌های خطی، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر چهارم، محمد تقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۴۴ ش.

- Catalogue of Persian Manuscripts in the India office Library*, Hermann Ethe, India office Library and Records Foreign and Commonwealth office, London, 1980.
- Catalogue of Manuscripts in Princeton Library*, Philip K. Hitti and Nabih Amin Faris and Butrus Abd-al-malik, 1939.
- Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Daiber Collection Institute of oriental Culture University of Tokyo*, Hans Daiber, University of Tokyo, Tokyo 1988.
- Geschichte der Arabischen litterature*, Carl Brockelmann, Leiden, 1943-1949, Supplementband, 1937-1942.

